

Արմինե Հ. Տիգրանյան

**ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՀԱՄԱՁԱՓ
ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ**

Ադրբեջանի կողմից Արցախի մշակութային ժառանգության
ոչնչացման քաղաքականությանը*

Բանալի բառեր – Արցախ, միջազգային կառույցներ, մշակութային ժառանգության ոչնչացում, Ադրբեջանի պետական քաղաքականություն, Եվրոպայի Խորհուրդ, ՅՈՒՆԵՍԿՕ, Հաագայի արդարադատության միջազգային դատարան:

Մուտք

21-րդ դարում, երբ առաջադեմ աշխարհը հանդուրժողականություն է քարոզում մշակութային բազմազանության նկատմամբ ու դառնում է մարդու իրավունքների աներկբա հարգման ջատագովը, Ադրբեջանի կողմից Արցախում համամարդկային նշանակության հայկական բազմաթիվ արժեքներ շարունակաբար ջնջվում են աշխարհի երեսից:

Երբ միջազգային հանրությունն իր գրավոր փաստաթղթերում հորդորում է պետություններին հարգել ցանկացած ժողովրդի ժառանգությունը, հայկական արժեքների ոչնչացումը շարունակում է «ավանդույթ» մնալ Ադրբեջանի համար: Վերջին 4 տարիների ընթացքում նույնիսկ ոչ ակտիվ ռազմական գործողությունների պայմաններում բազմաթիվ եկեղեցիներ, պատմական գերեզմանոցներ, խաչքարեր ու հուշարձաններ են ոչնչացվել Արցախում:

Ներկա հոդվածը նպատակ ունի ուսումնասիրելու միջազգային հանրության արձագանքը Արցախի մշակութային ժառանգության ոչնչացման Ադրբեջանի պետական քաղաքականությանը՝ 2020 թվականի պատերազմից հետո՝ մինչև մեր օրերը: Այն համապարփակ վերլուծում և բովանդակային կերպով քննում է Ադրբեջա-

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 31.08.2024 :

նի ազդեցիկ գործողություններին անդրադարձող, դրանք դատապարտող և հայկական ժառանգության պաշտպանությանը միտված միջազգային բանաձևերը, հռչակագրերը, խորհրդարանական և դատական որոշումները՝ գնահատելով դրանց ազդեցությունն ու նշանակությունը Արցախի պատմամշակութային արժեքների պահպանման ու դրանց ոչնչացումը կանխելու գործում:

Ուսումնասիրելով Ադրբեջանի կողմից իրականացվող հայկական ինքնությունը ոչնչացնելու քաղաքականության վերաբերյալ միջազգային կառույցների հայտարարություններն ու որոշումները, արձանագրում ենք միջազգային դերակատարների հստակ լռությունն ու չեզոքությունը 2020 թվականի 44-օրյա պատերազմի ողջ ընթացքում և նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարագրից հետո: Նկատում ենք նաև գլոբալ դիսկուրսի բարենպաստ փոփոխությունը 2021 թվականին Հաագայի Արդարադատության միջազգային դատարանի՝ Ադրբեջանի դեմ կայացրած վճիռից հետո:

Կատարված հետազոտության արդյունքները հաստատում են, որ 2020 թվականի բուն ռազմական գործողությունների ժամանակ միջազգային կառույցների դիրքորոշումը կտրված էր իրականությունից՝ կեղծ չեզոքության ու փաստերի սքողման պայմաններում ստեղծելով անպատժելիության և նոր գործողությունների անուղղակի հրահրման մթնոլորտ: Իսկ հրադադարից մեկ տարի հետո՝ ի հեճուկս միակողմանի կոչերից ու հայտարարություններից հրաժարվելու և Ադրբեջանի ցեղասպանական գործողությունները դատապարտելու միտմանը, պատասխանատու կազմակերպությունները չկարողացան կանխել Արցախի հարուստ ժառանգության անխնա ոչնչացումը: Արցախի համաձայնագրային նշանակության վանքերի, խաչքարերի կորուստը շարունակվում է մինչ օրս, իսկ Ադրբեջանը խոչընդոտում է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի այցը տարածաշրջան՝ խաթարելով իրական խաղաղության օրակարգերը:

Գաղտնիք չէ, որ Ադրբեջանն իր կազմավորումից (1918 թ.) ի վեր վարել է հակահայ պետական քաղաքականություն¹, ուստի հայկականության հետքերի վերացումը եղել և շարունակում են մնալ նրա գոր-

¹ Ադրբեջանի հակահայկականությունը սկիզբ է առել Հայոց ցեղասպանության իրագործումից հետո՝ 1918 թվականին, Հարավային Կովկաս ներխուժած Օսմանյան կայսրության սկիզբներով որպես պետություն ձևավորվելու արդյունքում: Իսկ 1930-ական թթ. «ադրբեջանցի ժողովուրդ» հասկացությունը շրջանառության մեջ դրվելուց հետո այն բուռն կերպով զարգացել է (հատկապես՝ 1960-ականներից) և առ այսօր շարունակում է: Տե՛ս **Ժամակոչյան Ա., Աթանեսյան Ա., Հարությունյան Գ.** և այլք, Ադրբեջանի հակահայկական տեղեկատվական համակարգը, Եր, «Նորավանք» ԳԿՀ, 2009, էջ 21, <http://www.noravank.am/upload/pdf/book.pdf>.

ծելակերպի անբաժան մասը: Ունահարելով տարածաշրջանի բնիկ ժողովուրդների պատմական, կրոնական ու մշակութային իրավունքները՝ նրանց ժառանգության յուրացման հարատև փորձերով ուղեկցվող էթնիկ զտումների քաղաքականությունը շարունակվում է ցայսօր:

2020 թ. աշնան պատերազմի ռազմական գործողությունների առաջին օրվանից վնասվել են Արցախի թանգարաններն ու մի շարք հավաքածուներ, բազմաթիվ խաչքարեր, հուշարձաններ ու մշակութային կառույցներ, հրթիռակոծվել է 19-րդ դարի Շուշիի Ղազանչեցոց եկեղեցին², Տիգրանակերտի հնագիտական ճամբարը, Շուշիի մշակույթի տունը, Ստեփանակերտի երաժշտական դպրոցը և մշակութային այլ կառույցներ: Հիմնահատակ ոչնչացվել են մի շարք եկեղեցիներ՝ այդ թվում Ջերբայիլ (Մեխակավան) բնակավայրում Զորավոր Սբ Աստվածածին³, Մոխրենես գյուղի Սուրբ Սարգիս⁴, Շուշիի Կանաչ ժամ կամ Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցիները⁵:

Արցախի ամբողջական հայաթափումից հետո՝ արդեն 2023 թվականին, Ադրբեյջանը աղբակույտի վերածեց 1838 թվականին կառուցված Շուշիի Մեղրեցոց Սբ. Աստվածածին եկեղեցու պատմական շերտերը⁶, հեռացրեց Վանքասարի 7-րդ դարի եկեղեցու խաչը⁷, տապալեց Ստեփանակերտի խաչը⁸, ոչնչացրեց Ծարի Սուրբ Սարգիս և Սուրբ

2 Շուշիի Սուրբ Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) եկեղեցու թիրախավորումից զատ՝ նրա ներսում «վերականգնման» մեծածավալ գործողություններ են իրականացվում. քանդել են գմբեթը, դեպի Ղազանչեցոցի բակ տանող դարպասների վրայից հանել են խաչերը, իսկ դարպասի եզրաքարերից՝ հրեշտակների քանդակները: Վերականգնման քողի տակ մաքրվել են եզակի արձանագրությունները, Քրիստոսի պատկերաքանդակը, խաչանշանները: Տե՛ս The Illegal Restorations of the Church of Saint Ghazanchetsots in Shushi, «Monument Watch», 15 May 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/illegal-reconstruction-of-the-surb-ghazanchetsots-church-in-shushi/>, (մուտք 12.06.2024) :

3 Տե՛ս Nagomo-Karabakh: The Mystery of the Missing Church. “BBC News”, 26 March 2021, <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-56530604>, (մուտք 03.09.2024) :

4 Տե՛ս Azerbaijan destroyed St. Mokhrens. Sargis Church, “Monument Watch”, 25 October 2022, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-destroyed-the-church-of-surb-sargis-in-mokhrens-village/>, (մուտք 03.09.2024) :

5 Տե՛ս Azerbaijanis Destroyed Shushi's Green Hour, the Dome and Bell Tower of St. Hovhannes the Baptist Church, “Monument Watch”, 4 June 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijanis-destroyed-the-dome-and-bell-tower-of-the-kanach-zham-church/> (մուտք 03.09.2024) :

6 Տե՛ս Azerbaijan Turns the Historical Layers of the 19th-Century Meghretsots Surb Astvatsatsin Church of Shushi into a Garbage Heap, “Monument Watch” 24 November 2023: <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-turns-the-historical-layers-of-the-19th-century-meghretsots-surb-astvatsatsin-church-of-shushi-into-a-garbage-heap/> (մուտք՝ 03.09.2024).

7 Տե՛ս Azerbaijan Removes Cross from Vankasar Church, “Monument Watch”, 10 February 2024, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-removes-cross-from-vankasar-church/>(մուտք՝ 03.09.2024):

8 Տե՛ս Azerbaijan Toppled the Cross in Stepanakert, “Monument Watch”, 19 November 2023, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-toppled-the-cross-in-stepanakert/>(մուտք՝ 03.09.2024).

Գրիգոր միջնադարյան եկեղեցիների եզակի արձանագրությունները, քերեց խաչաքանդակները⁹:

Եկեղեցիներից զատ՝ ոչնչացվեցին Հադրութի շրջանի Առաքել գյուղի¹⁰, քաղաքի ազատամարտիկների հուշահամալիրի¹¹, ինչպես նաև Լաչինի պատմական գերեզմանոցի 15-16-րդ¹², Շուշիի հայ-հունական հին գերեզմանոցի՝ 12-13-րդ դարերով թվագրվող խաչքարերը: Ավերվել են նաև Արցախի Հադրութի շրջանի Ուխտաձորի և Որոտան քաղաքի¹³ Արցախյան ազատամարտին նվիրված խաչքարերը: Կավաքավանք եկեղեցու տարածքից անհետացել է դեռևս 1995 թվականին տեղադրված խաչքարը: Արդեն 2024 թվականին ոչնչացվել է Մարտակերտում Սիմոնի աղբյուրի՝ 2021 թվականի հոկտեմբերին կանգնեցված հուշարձան-խաչքարը, ինչպես նաև Քաշաթաղի Աղանուս գյուղի աղբյուր-հուշարձանին կից երկու խաչքարերը¹⁴:

Ադրբեջանի կողմից ոչնչացվում են նաև 1988-1994 թվականների Արցախյան-ազատագրական պայքարի ու հաղթանակի խորհրդանիշները, 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշարձանները: Ակնառու օրինակներից են Հադրութի ազատամարտիկների, Շուշիի Հայոց ցեղասպանության, Արցախյան ազատամարտի և Հայրենական պատերազմի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշահամալիրների ոչնչացումները¹⁵: Հիմնահատակ ավերվել են նաև Զանգեղանի խաչով հուշարձանը, Մատաղիսի և Թալիշի նոր հուշարձանները¹⁶, Մարտակերտի շրջանի Թալիշ գյուղի «Վերածնված Թա-

9 Տե՛ս It was the Tsar Settlement's Turn, "Monument Watch", 27 February 2024:

<https://monumentwatch.org/en/alerts/it-was-the-tsar-settlements-turn/> (մուսք՝ 03.09.2024).

10 Տե՛ս RA MFA Spokesperson Anna Naghdalyan, January 12, 2021:

https://twitter.com/naghdalyan/status/1348922661318103040?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1348922661318103040%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1_ref_url=%3A%2F%2Fyerkirmedia.am%2Fhy%2Farticle%2F2021%2F01%2F12%2F31680 (մուսք՝ 03.09.2024).

11 Տե՛ս Destruction of the Memorial to the Soldiers in Hadrut, "Monument Watch", 23 June 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-memorial-to-the-soldiers-in-hadrut/> (մուսք՝ 03.09.2024) :

12 Տե՛ս Destruction of the Cemetery and Khachkars in Lachin, "Monument Watch", 18 May 2023, <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-cemetery-and-khachkars-in-lachin/> (մուսք՝ 03.09.2024).

13 Տե՛ս Church and Memorial Desecration in Post-ceasefire Nagorno Karabakh, "Medium", 25 November 2020, <https://medium.com/dfilab/church-and-memorial-desecration-in-post-ceasefire-nagorno-karabakh-87ece968af3f> (մուսք՝ 03.09.2024):

14 Տե՛ս Azerbaijan's Destruction of the Spring-Monument in Aghanus Village, Kashatagh Region, "Monument Watch", 15 November 2023, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijans-destruction-of-the-spring-monument-in-aghanus-village-kashatagh-region/> (մուսք՝ 03.09.2024):

15 Տե՛ս Destruction of the Memorial Devoted to the Genocide Victims in Shushi, «Monument Watch», 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-memorial-devoted-to-the-genocide-victims-in-shushi/> (մուսք՝ 03.09.2024) :

16 Guseyn-zade, Rena, Facebook, 2021,

լիշ» հուշարձանը¹⁷, Ուխտաձորի՝ արցախյան ազատամարտին նվիրված հուշարձանը, Գետավանի, Կրկժանի հուշարձանները և այլն: Ավերվել է Արցախի Հաղթության շրջանի Մեծ Թաղեր գյուղում կանգնեցված ԽՍՀՄ ավիացիայի մարշալ Արմենակ Խանփերյանցի (Սերգեյ Խուդյակով) կիսանդրին և նրա տուն-թանգարանի տարածքի «ՄիԳ-17» կործանիչ-հուշարձանը¹⁸: Շուշիում քանդվել է ԽՍՀՄ պետական-քաղաքական գործիչ, շուշեցի՝ Հովհաննես (Իվան) Թևոսյանի կիսանդրին¹⁹: Բացի այդ՝ վանդալիզմի և ոչնչացման է ենթարկվել նաև Հայաստանի և Արցախի ազգային հերոս, սպարապետ Վազգեն Սարգսյանի արձանը²⁰: Ստեփանակերտում ոչնչացվել է Ալեքսանդր Մյասնիկյանի արձանը, Արցախի հերոս Աշոտ Գուլյանի հուշաքարը, հասարակական-քաղաքական գործիչ Ստեփան Շահումյանի բրոնզաձույլ արձանը, Անատոլի Զինկիչի կիսանդրին, Ստեփանակերտի վերին զբոսայգում գտնվող Արծվի հուշարձանը, Հայֆրանսիական պուրակում գտնվող Շառլ Ազնավուրի արձանը:

Պատմական հետքի վերացման նպատակով ոչնչացվել են Շուշիի, ինչպես նաև Ասկերանի շրջանի Շոշ համայնքի, Սղնախի, Հաղթության եղբայրական գերեզմանոցները, Ստեփանակերտի զինվորական պանթեոնը: 2023 թվականի մայիսին Ադրբեջանի կողմից վնասվել են նաև Լաչինի և Հաղթության պատմական գերեզմանոցները, որին հաջորդեցին 18-րդ դարի հայկական պատմական գերեզմանոցները²¹: Արդեն նոյեմբերին՝ Շուշիի Հին գերեզմանոցի ավերումը պատկերազարդ տապանաքարերով, հայ-հունական գերեզմանոցի ավերումը՝ 12-13-րդ դարերի վավերացված խաչքարերով: Հիմնահատակ ավերվել են նաև գյուղեր ու քաղաքներ՝ այդ թվում Մոխրենես և Քարինտակ գյուղերը՝ ներառյալ պատմական լանդշաֆտի խաչքարերն ու աղբյուրները:

<https://www.facebook.com/rena.quseynzade/posts/3443529142348890> (մուսք՝ 03.09.2024) :
17 ՏԵՍՍ Krivosheev Kirill, 2020, <https://archive.is/PkeTz>, (մուսք՝ 03.09.2024) :
18 ՏԵՍՍ Destruction of the Bust of Armenak Khanperants and MIG-17 Fighter Jet in Mets Tagher Village, «Monument Watch», 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-bust-of-armenak-khanperants-and-mig-17-fighter-jet-in-mets-tagher-village/>(մուսք՝ 03.09.2024):
19 ՏԵՍՍ In Shushi, Azerbaijani vandals desecrated the bust of Hovhannes Tevosyan, «Sputnik Armenia», 04 March 2021, <https://armeniasputnik.am/20210304/shushi-vandalizm-xshm-gorcich-hovhannes-tevosyan-26685429.html> (մուսք՝ 03.09.2024):
20 ՏԵՍՍ Sparapet's monument was desecrated in Shushi, «Yerkir Media», 2020, <https://yerkirmedia.am/hy/article/2020/11/18/27728> (մուսք՝ 03.09.2024):
21 ՏԵՍՍ Destruction of the cemetery of Syghnakh, «Monument Watch», 9 June 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-cemetery-of-syghnakh/> (մուսք՝ 03.09.2024) :

Ադրբեջանը ոչնչացրել է Շուշիի կերպարվեստի պետական թանգարանին կից «Քանդակների պուրակում» տեղակայված 51 քանդակ²², վնասել ու քանդել Շուշիի Գրիգորի Գաբրիելյանցի անվան երկրաբանության պետական թանգարանը²³, պայթեցրել Հադրութի Ավետիք Իսահակյանի անվան գրադարանը, քանդել Արցախի Ազգային ժողովի շենքը և այլ շինություններ:

Պղծվել և աղվանական է հռչակվել Դադիվանքը²⁴, Հադրութի Սուրբ Խաչ վանքը²⁵, Ծակուռիի 12-րդ դարի Սուրբ Աստվածածին²⁶ եկեղեցին: Աղվանական են հռչակվել նաև Մատաղիսի Սուրբ Եղիշե²⁷, Տողի Սուրբ Հովհաննես²⁸, Ծիծեռնավանքի եկեղեցիները, 4-րդ դարով թվագրվող Անարասի վանքը, Գանձասարը: Իսլամացվել են Շուշին²⁹ և Հադ-

22 ՏԵՄ Destruction of the Park of Sculptures of the State Museum of Fine Arts in Shushi, «Monument Watch», 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-park-of-sculptures-of-the-state-museum-of-fine-arts-in-shushi/> (մուսք՝03.09.2024) :

23 ՏԵՄ The destruction of the Grigori Gabrielyantsi State Museum of Geology in Shushi, Ararathau Telegram, 2021, <https://t.me/ararathau/9676> (մուսք՝03.09.2024) :

24 ՏԵՄ Azerbaijan Claims that Dadivank Monastery Belongs to Udi Cultural Heritage, «Monument Watch», 15 May 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-claims-that-dadivank-monastery-belongs-to-udi-cultural-heritage/>(մուսք՝03.09.2024) :

25 ՏԵՄ On a new attempt of Azerbaijan to declare the monastery of Surb Khach in Vank village of Hadrut as Albanian-Udi, «Monument Watch», 11 August 2022: <https://monumentwatch.org/en/alerts/on-a-new-attempt-of-azerbaijan-to-declare-the-monastery-of-surb-khach-in-vank-village-of-hadrut-as-albanian-udi/> (մուսք՝03.09.2024).

26 Ադրբեջանի նախագահի հռետորաբանությամբ փորձ է արվում ժխտելու Հադրութի շրջանի Ծակուռի գյուղի եկեղեցու հայկականությունը այն հռչակելով աղվանական, խաչքարերը համարվում են օկուպացիայի ընթացքում ագուցված կամ տեղադրված, իսկ արձանագրությունները՝ ավելի ուշ հավելված:

27 ՏԵՄ Udi propaganda at the Church of Surb Yeghishe in Mataghis village, «Monument Watch», 2022, <https://monumentwatch.org/en/alerts/udi-propaganda-at-the-church-of-surb-yeghishe-in-mataghis-village/> (մուսք՝03.09.2024) :

28 ՏԵՄ Another manifestation of Azerbaijani religious and national “tolerance” in the churches of Tsakuri and Togh, «Monument Watch», 20 April 2022: <https://monumentwatch.org/en/alerts/another-manifestation-of-azerbaijani-religious-and-national-tolerance-in-the-churches-of-tsakuri-and-togh/>(մուսք՝03.09.2024).

29 ՏԵՄ Azerbaijan proposes to include Shushi in The Creative Cities Network, «Monument Watch», 18 November 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-proposes-to-include-shushi-in-the-creative-cities-network/>, ՏԵՄ Also Azerbaijan is planning to declare Shushi the «cultural center of the Turkic world, «Monument Watch», 20 October 2022:

<https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-is-planning-to-declare-shushi-cultural-center-of-the-turkic-world/>, ՏԵՄ also New Azerbaijani attempts to present Shushi as the cultural and spiritual center of the Muslim world and accusations against the Armenian Church from Baku and Shushi, 31 October 2022, <https://monumentwatch.org/hy/alerts/շուշին-որպես-մահմեդական-աշխարհի-մշակ/> (մուսք՝03.09.2024) :

րութիւնը³⁰, իսկ Թալիշի Սուրբ Ամենափրկիչ հայկական եկեղեցին³¹ հռչակվել է ռուս ուղղափառ:

2023 թվականի աշնանը 120.000 արցախահայերի բռնի տեղահանությամբ կասեցվել է Արցախի հուշարձանների հետ հետագա հաղորդակցումը, խաթարվել է Արցախի մշակութային կյանքը, արհեստները, պրակտիկաները և ինքնատիպ կենսոճնագրը: Ու թեև միջազգային շատ դերակատարներ ցանկացել են կանխել վանդալիզմի այս ընթացքը՝ Ադրբեջանի գործողություններին կոշտ գնահատականներ տալով, այնուամենայնիվ գերակա լուրջամբ և գործնական քայլերի բացակայության արդյունքում անուղղակի «խրախուսել» են այս վարքագիծը՝ տեղիք տալով ցեղասպանական նոր գործողությունների:

1. Միջազգային հանրության արձագանքը Արցախի մշակութային արժեքների ոնչնացմանը՝ 44 -օրյա պատերազմի ժամանակ

Եթե 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին արցախա-ադրբեջանական պատերազմի ազդարարը հայկական սահմանին ուղղված ծանր հարվածներն էին, ապա միջազգային հանրության համար դա ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Ստեֆան Դյուժարիքի մամլո խոսնակի հայտարարությունն էր ՄԱԿ-ի կանոնադրության 33-րդ հոդվածի խախտմամբ, ուժի կիրառմամբ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության գոտում շփման գծի ողջ երկայնքով նոր ռազմական գործողությունների վերսկսման մասին³²:

Պատերազմը սկսվեց ազգերի ինքնորոշման՝ ՄԱԿ-ի կողմից միջազգայնորեն ընդունված սկզբունքով կազմավորված Արցախի Հանրապետության տարածքում միջազգային նորմերի կոպտագույն խախտումով ադրբեջանական ծանր զենքերով անկանոն ուժերակոծություններով ու հրետակոծություններով՝ կրակի տակ թողնելով քաղաքացիական բնակավայրերը, կրթական ու մշակութային կենտրոնները:

30 Տե՛ս The alienation of the historical Armenian identity of the city of Hadrut in Artsakh and the creation of a new "Azerbaijani identity", "Monument Watch", 2021:

<https://monumentwatch.org/hy/alerts/արցախի-հաղորդ-քաղաքի-պատմական-հայկա/>, (մուտք՝03.09.2024) :

31 Տե՛ս The Church of the Holy Savior in Talish, "Monument Watch", 2021,

<https://monumentwatch.org/en/monument/the-church-of-the-holy-savior-in-talish/> (մուտք՝03.09.2024).

32 Տե՛ս **Dujarric S.**, Statement attributable to the Spokesman for the Secretary-General on the Nagorno-Karabakh conflict, UN, 27 September 2020, <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2020-09-27/statement-attributable-the-spokesman-for-the-secretary-general-the-nagorno-karabakh-conflict>:

Ընդհանուր առմամբ՝ կարող ենք ասել, որ 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ից նոյեմբերի 9-ն ընկած ժամանակահատվածում միջազգային միջկառավարական ու հասարակական «անկախ» կազմակերպությունները³³ համապատասխան գնահատական չէին տալիս Ադրբեյջանի մշակութասպան քաղաքականության ակնհայտ դրսևորումներին և բավարարվում էին երկու կողմերին ուղղված զսպվածության, ուժի կիրառումից զերծ մնալու կոչերով: Այդ առումով՝ միջազգային վերազգային կազմակերպությունների՝ ՄԱԿ-ի, ԵՄ-ի, ԵԽ-ի, ԵԱՀԿ-ի, ՆԱՏՕ-ի, ՀԱՊԿ-ի և առանձին անդամ երկրների արձագանքը կարելի է բնութագրել իրականությունից կտրված: Նրանք չսահմանեցին անգամ, թե որ կողմն էր ագրեսորը, և որ կողմը՝ պաշտպանվողը:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը 2020 թ. հոկտեմբերի 8-ին և 19-ին 2 նիստ է գումարել՝ անդրադառնալով հակամարտությանը, բայց այդպես էլ չի ընդունել որևէ բանաձև կամ հայտարարություն՝ սահմանափակվելով մամուլի հաղորդագրություններով:

Պատերազմի սկզբից ընդամենը 5 օր անց՝ հոկտեմբերի 2-ին, «Լեռնային Ղարաբաղի դեմ Ադրբեյջանի վերջին ագրեսիայի վերաբերյալ» վերտառությամբ առաջին հայտարարությունը միջազգային հարթակում արվեց ԻԿՕՄ միջազգային հասարակական կազմակերպության հայաստանյան գրասենյակի կողմից³⁴: Կազմակերպությունը բարձրաձայնում էր զինված հակամարտությունների ժամանակ կիրառվող միջազգային օրենքների լուրջ խախտումների և կրակի գոտում հայտնված, անորոշ ճակատագրով թանգարանների ոչնչացման մասին: Հատկանշական է, որ հաջորդիվ ԻԿՕՄ-ի Ադրբեյջանի կառույցի հայտարարություններում բնականաբար պահվեց կեղծիքի³⁵, իսկ ԻԿՕՄ միջազգային կառույցի հայտարարություններում³⁶ չեզոքության բնորոշ գիծը՝ հիշատակելով ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 4 բանաձևերը (822-

33 Պատերազմի ժամանակ ԼՂ տարածաշրջանի մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին հայտարարություններով հանդես եկան ԻԿՕՄ-ի Հայաստանի գրասենյակը, ԻԿՕՄ միջազգային կազմակերպությունը, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի միջազգային խորհրդատվական մարմին հանդիսացող «Կապույտ վահանը», ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն, Մետրոպոլիտեն թանգարանը, ԻԿՕՄՕՍ-ը, «Եվրոպա Նոստրան» և այլ կազմակերպություններ:

34 Տե՛ս ICOM Armenia, Statement on the recent aggression of Azerbaijan against Nagorno-Karabakh, 02.10.2020, Yerevan/Armenia, https://icom-armenia.mini.icom.museum/wp-content/uploads/sites/28/2020/10/STATEMENT-ON-THE-RECENT-AGRESSION-OF-AZERBAIJAN-OF-ICOM-ARMENIA_EN.pdf:

35 Տե՛ս Statement on the protection of historical and cultural heritage in the territories of Azerbaijan occupied by Armenia, ICOM Azerbaijan, 01 October 2020, <http://icomaz.az/en/news10123>.

36 Տե՛ս ICOM strongly condemns the targeting of cultural heritage as a weapon of war in the Nagorno-Karabakh region, and urge parties to find a peaceful solution, ICOM, 5 October 2020: <https://icom.museum/en/news/icom-nagorno-karabakh/>.

րդ (1993 թ. ապրիլի 30)³⁷, 853-րդ (1993 թ. հուլիսի 29)³⁸, 874-րդ (1993 թ. հոկտեմբերի 14)³⁹, 884-րդ (1993 թ. նոյեմբերի 12)⁴⁰:

Պատերազմից 10 օր անց՝ հոկտեմբերի 7-ին, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի միջազգային խորհրդատվական մարմին հանդիսացող «Կապույտ վահանը»⁴¹, որը պատասխանատու է գինված հակամարտությունների ժամանակ մշակութային արժեքների պաշտպանության համար, հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ հորդորելով կողմերին գիտակցել ոչ միայն տարածաշրջանի մշակութային ժառանգությունը չվնասելու, այլև պաշտպանելու անհրաժեշտությունը՝ հիմք ունենալով բոլոր մշակութային արժեքների հանդեպ հարգանքի գաղափարը՝ համաձայն Հաագայի կոնվենցիաների և արձանագրությունների, որոնց կողմ են և՛ Հայաստանը, և՛ Ադրբեջանը⁴²:

Եվ միայն ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի՝ 2020 թ. հոկտեմբերի 5-ի հայտարարության համաձայն⁴³՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության գոտում բռնության շարունակական սրման, դպրոցների, մշակութային և կրոնական վայրերի թիրախավորման առնչությամբ հոկտեմբերի 10-ին հանդես եկավ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն⁴⁴: Այս կառույցը՝ որպես ՄԱԿ-ի կողմից աշխարհի մշակութային արժեքների պաշտպանության առաջնային մանդատ ունեցող վերազգային կազմակերպություն և որպես մի կառույց, որը բնականաբար արտահայտում է ՄԱԿ-ի դիրքորոշումը, որոշեց չտեսնել իրողությունը և կոչ արեց **երկու կողմերին**

37 Տե՛ս UN Security Council resolution 822 (1993) / adopted by the Security Council at its 3205th meeting, on 30 april 1993, <http://unsr.com/files/1993/00822.pdf> :

38 Տե՛ս UN Security Council resolution 853 (1993) / adopted by the Security Council at its 3259th meeting, on 29 July 1993:

<https://digitallibrary.un.org/record/170257#:~:text=Condemns%20the%20seizure%20of%20the,and%20complete%20withdrawal%20of%20the>

39 Տե՛ս UN Security Council resolution 874 (1993) / adopted by the Security Council at its 3292nd meeting, on 14 October 1993, <https://digitallibrary.un.org/record/174420>:

40 Տե՛ս UN Security Council resolution 884 (1993) / adopted by the Security Council at its 3313th meeting, on 12 November 1993, <https://digitallibrary.un.org/record/176731>:

41 «Կապույտ վահան» միջազգային կազմակերպությունն ունի 33 ազգային կոմիտե և միջազգային խորհուրդ, որոնք կազմված են ICA-ի (International Council on Archives), IFLA-ի (International Federation of Library Associations and Institutions), ICOM-ի (International Council of Museums) և ICOMOS-ի (International Council on Monuments and Sites) մշակութային ժառանգության համար պատասխանատու խոշոր միջազգային կազմակերպությունների ընտրված անդամներից:

42 Տե՛ս Blue Shield Statement on fighting in Nagorno-Karabakh, “BS International News”, 7 October 2020, <https://theblueshield.org/blue-shield-statement-on-fighting-in-nagorno-karabakh/>:

43 Տե՛ս Dujarric S., Statement attributable to the Spokesman for the Secretary-General on the Nagorno-Karabakh conflict:

44 Տե՛ս Situation in the Nagorno-Karabakh conflict zone UNESCO statement, “UNESCO”, 09 October 2020, <https://en.unesco.org/news/situation-nagorno-karabakh-conflict-zone-unesco-statement>:

պաշտպանելու ժառանգությունը՝ իր բոլոր ձևերով (հուշարձաններ, պատմական լանդշաֆտ, ոչ նյութական ժառանգություն):

Իհարկե, հայտարարության տեքստից չէին կարող անմասն մնալ Ադրբեջանի կողմից բազմիցս ակնհայտորեն խախտված (ինչն այդպես էլ համապատասխան արձագանք չստացավ)՝ Հաագայի 1954 թ. կոնվենցիայի և դրա առաջին ու երկրորդ արձանագրությունների (1954 թ. և 1999 թ.) դրույթների պահպանման հորդորները: Կարևոր է արձանագրել ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի՝ տարածաշրջանի ժառանգության պաշտպանության համար անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերելու պատրաստակամության մասին հայտարարությունը, որն առ այսօր դեռ չի իրագործվել:

2020 թ. հոկտեմբերի 13-ին, երբ Լեռնային Ղարաբաղում մարտերը դեռ ակտիվ էին, ԱՄՆ նախագահի թեկնածու Զ. Բայդենը հանդես եկավ խիստ ձևակերպված հայտարարությամբ, որում ցավում էր Ամերիկայի ներգրավվածության բացակայության համար ու կոչ էր անում Դ. Թրամփի վարչակազմին ասելու Ադրբեջանին, որ չի հանդուրժի հակամարտությանը ռազմական լուծում պարտադրելու նրա ջանքերը⁴⁵:

Հոկտեմբերի 29-ին մշակութային ժառանգության պահպանության՝ «Եվրոպա Նոստրա» կազմակերպությունը հանդես եկավ հայտարարությամբ⁴⁶ ժառանգության կորուստը կապելով խաղաղության և անվտանգության խնդիրների հետ՝ կարևորելով նաև տարածաշրջանի ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության անհրաժեշտությունը: Այն առաջարկեց պահպանության կոնկրետ գործողություններ, որոնք ներառում էին ժառանգության հաշվառումը՝ դրա հետազոտության, մեկնաբանման, պահպանության, կառավարման և օգտագործման համար պահանջելով ժառանգության միջազգային, տեղական և ազգային փորձագետների համատեղ ջանքերը և այդ գործում շեշտադրելով քաղաքացիական հասարակության ներգրավվածությունը, կրթության և պատմության դերը:

Փաստորեն վերոհիշյալ հայտարարությունների քննությունը մեզ թույլ է տալիս հաստատագրել, որ պատերազմի ժամանակ միջազգային հանրության դիրքորոշումը կտրված էր իրական փաստերից և չկարողացավ կանխել մշակութային ժառանգության ոչնչացումը:

45 Տե՛ս Khatchadourian L., Smith A., The US can help prevent the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh. Here’s how:

46 Տե՛ս Europa Nostra Statement related to the armed conflict in and around the Nagorno-Karabakh region, The Hague/Brussels, 29 October 2020, <https://www.europanostra.org/europa-nostra-statement-related-to-the-armed-conflict-in-and-around-the-nagorno-karabakh-region/>:

2. Միջազգային հանրության արձագանքը Արցախի մշակութային արժեքների պաշտպանության խնդրին նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարագրից հետո

44-օրյա պատերազմի ավարտն անրագրվեց նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարությամբ՝ ԱՀ նախագահի, ՀՀ վարչապետի ու ՌԴ նախագահի միջև հրադադարի մասին համաձայնագրի ստորագրմամբ, որից հետո ոչ միայն չդադարեց, այլև նոր թափ ստացավ հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացումն արդեն Արցախի բռնազավթված տարածքներում:

Համաձայնագրի ստորագրումից օրեր անց՝ 2020 թ. նոյեմբերի 15-ին, ԼՂ մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին չեզոքության գերակա հիմքով հայտարարությամբ հանդես եկավ «**Հուշարձանների համաշխարհային հիմնադրամը**»: Այն **երկու կողմերին** ուղղված կոչով հորդորում էր «գիտակցել մարդկության մշակութային նվաճումների պահպանման կարևորությունը»⁴⁷, օգնություն առաջարկելով պատմության հարուստ շերտերի փաստաթղթավորման և պահպանման հարցերում:

2020 թ. նոյեմբերի 16-ին ԻԿՕՄ-ի և ԻԿՕՄՕՍ-ի հայաստանյան գրասենյակները նամակ ուղղեցին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մշակույթի գծով գլխավոր տնօրենի օգնական Էռնեստո Օտտոնե Ռամիրեսին Ադրբեյջանի իրավասության տակ գտնվող տարածքներում հայկական մշակութային ժառանգության պաշտպանության և Ադրբեյջանի հասարակության բոլոր շերտերում տարածված հայատյացության մասին⁴⁸:

2020 թ. նոյեմբերի 17-ին ԱՄՆ-ի Մետրոպոլիտեն թանգարանի նախագահ և գործադիր տնօրեն Դեն Վայսը և տնօրեն Մաքս Հոլեյնը տարածեցին մեկ այլ հայտարարություն, որում, հիշատակելով հայ ժողովրդի մշակութային ձեռքբերումները ներկայացնող 2018 թ. ցուցահանդեսը՝ խնդրում էին ԼՂ հակամարտության մեջ ներգրավված բոլոր կողմերին հարգել հազարավոր տարիներ հարատևած և աշխարհը հարստացնող ԼՂ մշակութային ժառանգության վայրերը. «Մշակութա-

47 WMF Statement on Safeguarding Cultural Heritage in Nagorno-Karabakh, “WMF”, 15 November 2020, <https://www.wmf.org/blog/wmf-statement-safeguarding-cultural-heritage-nagorno-karabakh>.

48 Տե՛ս Joint letter of ICOM Armenia and ICOMOS Armenia to UNESCO about the protection of the Armenian cultural heritage under the jurisdiction of Azerbaijan due to the ceasefire agreement signed on the 10th of November. Letter to Mr. Ernesto Ottone Ramirez, Assistant Director-General for Culture, 16 November 2020, <https://icom-armenia.mini.icom.museum/about-the-protection-of-the-armenian-cultural-heritage-under-the-jurisdiction-of-azerbaijan-due-to-the-ceasefire-agreement-signed-on-the-10th-of-november/>:

Սակայն տարածաշրջանի մշակութային ժառանգության անփոխարինելի արժեքների կորստի սպառնալիքը միայն 2022 թ. փետրվարի 4-ին ստիպեց հարցը քննարկման առարկա դարձնել ՀՀ վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանի, ԱՀ նախագահ Իլհամ Ալիևի և Եվրոպայի խորհրդի նախագահ Շառլ Միշելի հեռավար հանդիպման ժամանակ՝ Մինսկի խմբի համանախագահ երկիր Ֆրանսիայի նախագահ Էմանուել Մակրոնի միջնորդությամբ⁵³։ Քննարկման ընթացքում որոշվեց ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից առաքելություն ուղարկել երկու երկրներ՝ մոնիթորինգի ենթարկելու մշակութային ժառանգության վիճակը և ուսումնասիրելու ինչպես Ադրբեջանում և Լեռնային Ղարաբաղում հայկական, այնպես էլ Հայաստանում՝ ադրբեջանական ժառանգության վիճակը։ Բայց ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հայտարարությունից մեկ ամիս անց կազմակերպության գլխավոր տնօրենի մշակույթի գծով օգնական Էռնեստո Օտտոնեն հայտարարեց, որ իրենք դեռ սպասում են Ադրբեջանի պատասխանին։ «Մինչ այժմ մի քանի անգամ դիմել ենք Ադրբեջանի իշխանություններին և անհաջողության մատնվել...»⁵⁴, - ասված է հայտարարության մեջ։ Իսկ ահա 2020 թ. դեկտեմբերի 21-ին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն տարածեց մամուլի հաղորդագրություն, որում ցավում էր, որ ԼՂ փորձագետների անկախ տեխնիկական առաքելություն ուղարկելու գործընթացը կանխվել է Ադրբեջանի կողմից⁵⁵։ Նշենք, որ պատերազմից 4 տարի անց էլ առաքելության ուղարկումը դեռ իրականություն չի դարձել։

Մինչ այդ՝ առանձնակի կարևոր միջազգային փաստաթղթերի ցանկը 2020 թ. դեկտեմբերի 11-ին համալրվեց «Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային արժեքների պաշտպանության վերաբերյալ» հռչակագրով⁵⁶, որն ընդունվել էր 1954 թ. Հաագայի կոնվենցիայի միջկառավարական կոմիտեի, ինչպես նաև «Զինված հակամարտությունների ժամանակ մշակութային արժեքների պաշտպանության» կոնվենցիայի և

53 Տե՛ս Nikol Pashinyan, Emmanuel Macron, Charles Michel and Ilham Aliyev hold remote meeting, “The Prime Minister of the Republic of Armenia”, 04 February 2022:

<https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2022/02/04/Nikol-Pashinyan-video-conference/>.

54 Տե՛ս **Nazaretyan H.**, Artsakh’s Cultural Heritage Under Threat. “EVN Report”, May 8, 2021, <https://evnreport.com/spotlight-karabakh/artsakh-s-cultural-heritage-under-threat/>:

55 **Ambartsumian Ye.**, Why Armenian Cultural Heritage Threatens Azerbaijan’s Claims to Nagorno-Karabakh: “Hyperallergic”, February 28, 2021, <https://hyperallergic.com/614619/why-armenian-cultural-heritage-threatens-azerbaijans-claims-to-nagorno-karabakh/>:

56 Տե՛ս Declaration of the Committee for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict of the Second Protocol to The Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict – ensuring cultural property protection in and around Nagorno-Karabakh and setting-up an independent technical mission, 11 December 2020: https://en.unesco.org/sites/default/files/en_15_com_declaration_haut-karabakh_final_1.pdf.

դրա երկրորդ արձանագրության (1999 թ.) կոմիտեի անդամների կողմից: Հռչակագրի նախաբանը ողջունում էր ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի գլխավոր տնօրենի՝ առաքելություն ուղարկելու մասին 2020 թ. նոյեմբերի 20-ի հայտարարությունը՝ որպես ամենաարդյունավետ լուծում: Ժառանգության արժեքների՝ տեղում գնահատումը պետք է կատարվեր 1954 թ. Հաագայի կոնվենցիայի 23-րդ հոդվածով ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին տրված հատուկ մանդատի իրավական հիմքով: Հռչակագիրը կարևորում էր նաև մշակութային ժառանգությունը հակամարտությունից դուրս դնելու հարցը, դատապարտում պատմական արմատներն ու մշակութային բազմազանությունը ժխտելու փորձերը⁵⁷:

Բացի վերոհիշյալից՝ 2020 թ. նոյեմբերի 20-ը առանձնացավ մշակութային ժառանգության միջազգային պաշտպանության հասարակական սեկտորի՝ ICA-ի, IFLA-ի, ICOM-ի և ICOMOS-ի համատեղ հայտարարությամբ, որով կողմերին կոչ էր արվում ապահովելու մշակութային ժառանգության պաշտպանությունը՝ հիշեցնելով Հաագայի կոնվենցիայի և դրա երկու արձանագրությունների սկզբունքների մասին⁵⁸:

2020 թ. նոյեմբերի 30-ին ԻԿՕՄ-ի հայաստանյան գրասենյակն իր հայտարարությամբ ներկայացրեց ժառանգության ոչնչացման տվյալներ՝ հիշեցնելով, որ օկուպացված թանգարանների մեծ մասը ստեղծվել է 1994 թ. զինադադարից հետո, հավաքածուների մեծ մասը մասնավոր նվիրատվություններ են և պատկանում են Արցախի ժողովրդին⁵⁹: Ուստի՝ դիմելով ԻՆՏԵՐՊՈԼ-ին, հայտարարությունը կոչ էր անում ուշադրության կենտրոնում պահել դրանց հնարավոր շրջանառությունը:

2020 թ. նոյեմբերի 21-ին Լեռնային Ղարաբաղում և դրա շրջակայքում մշակութային հուշարձանների և կրոնական ժառանգության պահպանման անհրաժեշտության մասին հայտարարությամբ հանդես է եկել նաև Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Լավրովը՝ ընդգծելով այդ գործընթացում Ռուսաստանի օգնության պատրաստակամությունը, որը ներառում է տարածաշրջան առաքելություն ուղարկելու համար ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի գլխավոր տնօրենի հետ բանակցությունների հանձնա-

57 Տե՛ս նույն տեղում, հոդված 3:

58 Տե՛ս ICOMOS, ICA, IFLA & ICOM – Statement on Nagorno Karabakh / Déclaration sur le Haut-Karabakh, 20 November 2020:

https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Secretariat/2020/ICOMOS-IFLA-ICA-ICOM_StatementNagornoKarabakh_20201120.pdf (մուտք՝ 16.05.2022):

59 Տե՛ս **Avagyan A.**, A Brief Review of Cultural Heritage Violations in Nagorno-Kharabakh (Artsakh) in September-November of 2020, 30 November, 2020, <https://icom-armenia.mini.icom.museum/a-brief-review-of-cultural-heritage-violations-in-nagorno-kharabagh-artsakh-in-september-november-of-2020>:

ռությունը՝ խաղաղության հաստատման գերակա նպատակով⁶⁰: Լավ-րովը նաև նշել է, որ ինչպես հայկական եկեղեցիների, այնպես էլ մզկիթների պահպանումը լինելու է խաղաղության համաձայնագրի առանցքում⁶¹:

Զինադադարի համաձայնագրից 10 օր անց Ռուսաստանը և անձամբ նախագահ Վլադիմիր Պուտինն ընդգծեցին քրիստոնեական հնագույն՝ Դադիվանք տաճարի պահպանման կարևորությունը⁶²: Մի քանի օր անց Վ. Պուտինը նաև Թուրքիայի նախագահ Էրդողանին ասաց, որ «կրոնական և մշակութային վայրերի պահպանմանն առնչվող խնդիրները պետք է անհապաղ լուծվեն»⁶³: Իսկ 2021 թ. հունվարին համաշխարհային տնտեսական ֆորումում ունեցած ելույթի ժամանակ Վ. Պուտինը դարաբաղյան հակամարտության մարտահրավերների շարքում առանձնացրեց «պատմական, կրոնական և մշակութային հուշարձանների պահպանությունն ու վերականգնումը»⁶⁴:

Հայկական մշակութային ժառանգության ճակատագրով մտահոգված էր նաև աշխարհի առաջադեմ գիտական հանրույթը, ի մասնավորի՝ Լորի Խաչատուրյանը և Ադամ Սմիթը, որոնք կոչ են արել ԱՄՆ Պետդեպարտամենտին՝ մասնագիտացած ամերիկացի հնագետներին տրամադրելու բարձր տեսանելիությամբ արբանյակային պատկերների հասանելիություն, ինչը թույլ կտա իրականացնել երկարաժամկետ համակարգված արբանյակային մոնիթորինգ⁶⁵:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով խնդրո առարկա երևույթին միջազգային հանրության արձագանքը՝ առանձնացնենք մինչ 2021 թվականն, արված հայտարարությունների գրեթե բոլոր տեքստերում կարմիր թելի պես անցնող մի քանի կետեր. մշակութային ժառանգության համընդ-

60 Տե՛ս Լավրովն ակնկալում է, որ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն ակտիվ կլինի ԼՂ-ում մշակութային կոթողների պահպանման գործում, «Արմենպրես», Եր., 21 նոյեմբերի, 2020: <https://armenpress.am/eng/news/1035561.html>.

61 Տե՛ս Лавров сообщил, что статус Карабаха определят после прояснения прав жителей региона, «ТАСС», 12 ноября 2020: https://tass.ru/politika/9984801?utm_source=smithsonianmag.com&utm_referrer=smithsonianmag.com

62 Տե՛ս Nazaretyan H., Artsakh's Cultural Heritage Under Threat, “EVN Report”, 8 May 2021, <https://evnreport.com/spotlight-karabakh/artsakh-s-cultural-heritage-under-threat/>:

63 Նույն տեղում:

64 Նույն տեղում:

65 Տե՛ս Khatchadourian L., Smith A., The US can help prevent the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh. Here's how: “Medium”, <https://medium.com/cornell-university/the-us-can-help-prevent-the-destruction-of-cultural-heritage-in-nagorno-karabakh-heres-how-b809b87a5e79>:

հանուր բնույթը, պահպանության կարևորությունը, երկու կողմերի հավասարեցումը, ինչպես նաև Հաագայի 1954 թ. կոնվենցիայի և դրա երկու արձանագրությունների դրույթների պահպանման անհրաժեշտությունը: Ինչպես երևում է վերոհիշյալ հայտարարություններից, բացառությամբ մի քանի ընդհանրական ձևակերպումների՝ նրանցում Արցախի մշակութային արժեքների պաշտպանության խնդիրը հիմնականում աղձատված էր ներկայացվում, ուստիև կոնկրետ քայլերի բացակայության պատճառով եզակի արժեքների կորուստը շարունակվեց:

3. Միջազգային հանրության դիրքորոշման դրական փոփոխությունը

Պատերազմից գրեթե մեկ տարի անց՝ գլոբալ անկայունության պայմաններում միջազգային հանրությունը սկսեց պատմության մեջ եզակի ադեկվատությամբ արձագանքել Լեռնային Ղարաբաղի և տարածաշրջանի մշակութային արժեքների ոչնչացման ադրբեջանական գործողություններին:

Այս ընթացքում իրար հաջորդեցին Եվրոպայի խորհրդարանի մի քանի բանաձևեր, Հաագայի արդարադատության միջազգային դատարանի հայտնի որոշումը, միջազգային գիտական հանրույթի հոդվածների տեղատարափը: Դրանք երևույթներն իրենց անուններով կոչեցին, դատապարտեցին ադրբեջանական վանդալիզմը և Բաքվի ցեղասպանական գործողություններն արժանացրին կոշտ արձագանքի: Այս ընթացքում աճեցին արցախահայության մշակութային իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ մտահոգությունները: **Սա մենք անվանում ենք միջազգային հանրության արձագանքի դրական փոփոխության ժամանակաշրջան:** Այս ընթացքում փորձ արվեց 44-օրյա պատերազմի ժամանակ մշակութային արժեքների ոչնչացումը կապել Ադրբեջանի կողմից Նախիջևանում իրականացված վանդալիզմի և արդեն 20-րդ դարակազմին ձևավորված քաղաքականության հետ՝ առաջին անգամ հայատյացությունը համարելով 100-ամյա պատմությամբ պետական քաղաքականություն: Միջազգային դերակատարները Ադրբեջանի գործողությունները բնութագրեցին որպես ցեղասպանության շարունակություն և էթնիկ գտում:

Հայկական արժեքների կանխամտածված ոչնչացման գործողությունների դատապարտման առումով միջազգային հանրության տևական լռությունից հետո՝ 2021 թ. մայիսի 20-ին, աշխարհի ժողովրդավա-

րական երկրորդ ընտրագանգվածը հանդիսացող և մոտ 490 մլն մարդու ներկայացնող կառույցը՝ **Եվրոպական խորհրդարանը**, ձայների 607 կողմ, 27 դեմ և 54 ձեռնպահ հարաբերակցությամբ ընդունեց **հայ ռազմագերիների մասին բանաձև (N 2693)**⁶⁶, որն իր 16-րդ կետով խստորեն դատապարտեց հայկական ժառանգության ոչնչացման ցանկացած գործողություն և կոչ արեց Ադրբեյջանին ու Հայաստանին վերականգնել վնասված հուշարձանները:

2021 թ. հունիսի 27-28-ը Քրիստիան Լևրանտի նախագահությամբ Ֆրանկոֆոնիայի խորհրդարանական վեհաժողովի⁶⁷ կրթության, հաղորդակցության և մշակութային հարցերի հանձնաժողովը Բրյուսելում ընդունել է հռչակագիր «Լեռնային Ղարաբաղում հայկական մշակութային և կրոնական ժառանգության պաշտպանության մասին»⁶⁸: Հռչակագրի առանցքում Ֆրանկոֆոնիայի գրասենյակներին ուղղված Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանում անկախ փորձագիտական առաքելության աշխատանքները կազմակերպելու առաջարկն էր՝ իրավիճակի բարելավման և մշակութային բազմազանության պահպանման համար՝ ելնելով Հայաստանի, Ադրբեյջանի և ամբողջ Եվրոպայի լավագույն շահերից: Այն՝ որպես նմանօրինակ միջազգային առաջնային ուղերձ, հաստատում էր Ադրբեյջանի նախկին և ներկա վայրագությունները, մասնավորապես՝ Սուրբ Ամենափրկիչ Ղազանչեցոց եկեղեցու վրա հարձակումը և Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու ոչնչացումը⁶⁹: Հռչակագիրը կոչ է արել տարածաշրջանի և Ֆրանկոֆոնիայի բոլոր երկրներին օգնություն ցուցաբերելու Հայաստանին, Ադրբեյջանին և ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին՝ միջազգային իրավունքի, մարդու իրավունքների հարգման համար⁷⁰:

Մեկ այլ կարևոր նախադեպ. 2021 թ. հուլիսի 2-ին Բրյուսելում աշխարհի շուրջ 90 խորհրդարաններ և միջխորհրդարանական կազմա-

66 Տե՛ս European Parliament resolution on prisoners of war in the aftermath of the most recent conflict between Armenia and Azerbaijan (2021/2693(RSP)), “European Parliament”, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2021-0277_EN.html:

67 Ստեղծվել է 1967 թվականին:

68 Assemblée parlementaire de la Francophonie, La Commission de l'éducation, de la communication et des affaires culturelles de l'APF s'engage en faveur de la protection du patrimoine culturel et religieux arménien dans le Haut-Karabagh, Bruxelles, le 2 juillet 2021, <https://apf-francophonie.org/la-commission-de-l-education-de-la-communication-et-des-affaires-culturelles-de-l-apf-s-engage-en>

69 Տե՛ս նույն տեղում:

70 Տե՛ս Déclaration sur la protection du patrimoine culturel et religieux arménien dans le Haut-Karabagh, Bruxelles, 27-28 juin 2021, La Commission de l'éducation, de la communication et des affaires culturelles de l'Assemblée parlementaire de la Francophonie, réunie par visioconférence le 27-28 juin 2021:

կերպություններ միավորող Ֆրանկոֆոնիայի խորհրդարանական վեհաժողովի կրթության, հաղորդակցության և մշակութային հարցերի կոմիտեն հանդես է եկել Լեռնային Ղարաբաղում հայկական մշակութային և կրոնական ժառանգությունը պաշտպանելու հանձնառությամբ՝ ադրբեջանական և հայկական կողմերին հիշեցնելով այն պահպանելու պարտավորությունների մասին⁷¹:

2021 թ. սեպտեմբերի 27-ին Ստրասբուրգում ընդունվեց Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության հումանիտար հետևանքների վերաբերյալ ԵԽԽՎ բանաձևը (N 2391)⁷²: Թեև բանաձևն իր 18-րդ կետում նշում էր երկարատև հակամարտության՝ տարածաշրջանի մշակութային ժառանգության վրա ունեցած աղետալի ազդեցության մասին՝ պատասխանատվությունը վերապահելով թե՛ Հայաստանին⁷³ և թե՛ Ադրբեջանին⁷⁴, սակայն խորհրդարանն այդ փաստաթղթով դատապարտեց ոչ միայն 44-օրյա պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո Ադրբեջանի կողմից իրականացվող մշակութային վանդալիզմի քաղաքականությունը, այլև առհասարակ վերջին 30 տարվա ընթացքում (սկզբնապես՝ Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում) եկեղեցիների և գերեզմանատների ավերումը կամ վնասումը⁷⁵:

Առաջին անգամ խորհրդարանական վեհաժողովն իր անհանգստությունների շրջանակն ընդլայնեց հայկական ժառանգությունը որպես «կովկասյան-աղվանական» ժառանգություն ներկայացնելու ադրբեջանական հորինվածքի մասին կասկածով⁷⁶՝ հորդորելով ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին ուսումնասիրել «կովկասյան-աղվանական» ժառանգության օբյեկտիվ պատմությունը՝ համոզվելու, որ այն չի շահարկվում կողմերից որևէ մեկի կողմից, ինչպես նաև կոչ արեց մուտք գործել երկու երկրների մշակութային ժա-

71 Stéu Assemblée parlementaire de la Francophonie, La Commission de l'éducation, de la communication et des affaires culturelles de l'APF s'engage en faveur de la protection du patrimoine culturel et religieux arménien dans le Haut-Karabagh, Bruxelles, le 2 juillet 2021:

72 Stéu Council of Europe, Humanitarian consequences of the conflict between Armenia and Azerbaijan / Nagorno-Karabakh conflict, Resolution 2391 (2021), <https://pace.coe.int/en/files/29483/html>:

73 Stéu «Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովը 2391-րդ բանաձևի 18.1 կետով դատապարտում է վնասն ու ավերածությունները, որոնց համար պատասխանատվություն է կրում Հայաստանը նախկին հակամարտությունների շրջաններում, որոնք վերադարձվել են Ադրբեջանին, և մասնավորապես վերջին 30 տարվա ընթացքում Աղդամի, Ֆուզուլիի և այլ շրջանների գրեթե ամբողջական ոչնչացումն ու կողոպուտը, ինչպես նաև մշակութային ժառանգության փոխանցումը» (Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Humanitarian consequences of the conflict between Armenia and Azerbaijan / Nagorno-Karabakh conflict, Resolution 2391 (2021), հոդված 18.1):

74 Stéu նույն տույն տեղում, հոդված 18:

75 Stéu նույն տույն տեղում, հոդված 18.2:

76 Stéu նույն տույն տեղում, հոդված 18.4:

ռանգության օբյեկտների տարածքներ՝ գնահատելու վնասը և պահպանելու դրանք⁷⁷:

Բանաձևն իր մտահոգությունն էր արտահայտում բազմաթիվ հայկական եկեղեցիների, վանքերի, այդ թվում՝ Դադիվանքի խաչքարերի և մշակութային ժառանգության այլ ձևերի անորոշ ապագայի առնչությամբ⁷⁸: Ուշագրավ է, որ այս միջազգային փաստաթղթում հիշյալ հիմքով խոսվում է նաև բազմամշակութայնության ադրբեջանական կեղծ քարոզի մասին, որն ուղեկցվում է հայերի հանդեպ ամենաբարձր մակարդակով դրսևորվող անհանդուրժողականության հոետորաբանությամբ՝ առանձնացնելով Բաքվի ռազմական պուրակում հայ զինվորականների մանեկենների նվաստացուցիչ տեսարաններն ու ծաղրը⁷⁹:

ԵԽԽԿ հիշյալ բանաձևին հաջորդեց ՄԱԿ-ի Հասագայի (Նիդեռլանդներ) արդարադատության միջազգային դատարանի՝ ընդդեմ Ադրբեջանի Հայաստանի հայցի հիման վրա 2021 թ. դեկտեմբերի 7-ին կայացրած որոշումը ՄԱԿ-ի 1965 թ. ընդունած «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» միջազգային կոնվենցիայի խախտումների վերաբերյալ՝ ժամանակավոր միջոցների կիրառման միջնորդությամբ:

Համաձայն «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» միջազգային կոնվենցիայով ստանձնած պարտավորությունների՝ և՛ Հայաստանը, և՛ Ադրբեջանը պետք է ընդունեն «Մարդու իրավունքների հանրնդհանուր հռչակագրում» ամրագրված բոլոր մարդկանց՝ ազատ ծնվելու և իրենց արժանապատվությամբ ու իրավունքներով հավասար՝ առանց որևէ հիմքով խտրականության ապրելու իրավունքը⁸⁰: Բայց իրականությունն այն է, որ Ադրբեջանը ոչ միայն չի կատարում կոնվենցիայով ստանձնած իր պարտավորությունները, այլև, ինչպես հաստատվեց վերջնական վճռում, ռասայական ատելության հիմքով ոչնչացնում է հայ հանրային ստեղծած մշակութային ժառանգությունը:

Դատարանը, քննելով Հայաստանի հայցը, հուշարձանների ոչնչացման փաստական տվյալներն ընդունել է որպես **ռասայական**

77 Տե՛ս նույն տույն տեղում, հոդված 18.5, 18.6:

78 Տե՛ս նույն տեղում, հոդված 18.3:

79 Տե՛ս նույն տույն տեղում, հոդված 19.3:

80 Տե՛ս International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, 21 December 1965, By UN General Assembly resolution 2106 (XX), Introduction:

<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial>.

խտրականության ապացույցներ⁸¹ էականորեն ընդլայնելով պարտադիր ուժ ունեցող որոշման շրջանակները:

Հարկ է շեշտադրել, որ քանի որ Արդարադատության միջազգային դատարանը պետք է քններ ոչ թե հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացման հարցն՝ առհասարակ, այլ ժառանգության ոչնչացումը «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» կոնվենցիայի շրջանակներում, ուստի սահմանափակված էր կոնվենցիայի 11-րդ և 22-րդ հոդվածներով: Այսինքն՝ նա կարող էր նշանակել միջանկյալ միջոցներ միայն այն դեպքում, եթե դիմումատուի հիմնավորած դրույթները «**prima facie**» (առաջնային նշանակությամբ ապացույցներ) էին: Այս համատեքստում «prima facie» են համարվել Ադրբեջանից Հայաստանի պահանջած իրավունքներից երկուսը՝ հայրենադարձվելու և հայերի՝ անամարդկային ու նվաստացուցիչ վերաբերմունքից պաշտպանվելու իրավունքները, ինչպես նաև **հայկական մշակութային ժառանգության հանդեպ վանդալիզմի և պղծման գործողությունների ապացույցները:**

Համաձայն միջանկյալ միջոցների կիրառման որոշման, որը կայացրել են 14 դատավորներ ձայների 14 կողմ և 1 դեմ համամասնությամբ, **Ադրբեջանը պետք է ձեռնարկի բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ կանխելու հայ ազգային կամ էթնիկ ծագում ունեցող անձաց դեմ ռասայական ատելության և խտրականության հրահրումն ու խթանումը**, ինչպես նաև պարտավոր է ձեռնարկել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ կանխելու և պատժելու վանդալիզմի ու պղծման գործողությունները հայկական մշակութային ժառանգության դեմ՝ ներառելով, բայցև չսահմանափակվելով եկեղեցիներով, պաշտամունքի այլ վայրերով, հուշարձաններով, տեսարժան վայրերով, գերեզմանատներով և արտեֆակտներով⁸²: Սա միջազգային եզակի նախադեպ է, կարևոր քայլ՝ ուղղված Արցախի մշակութային ժառանգության պահպանությանը:

Աննախադեպ է հատկապես այն հանգամանքը, որ դատարանը հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացումը չի դիտարկում

81 Տե՛ս **Maghakyan S.**, Cultural Desecration Is Racial Discrimination, A recent International Court of Justice decision regarding Azerbaijan's actions in Nagorno-Karabakh could offer protection to threatened cultural heritage sites around the world, FP, 13 January 2022:

<https://foreignpolicy.com/2022/01/13/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-cultural-desecration-is-racial-discrimination/> (մուտք՝ 06.07.2022):

82 Տե՛ս International Court of Justice, Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan), 7 December 2021, No. 2021/34:

որպես առանձին գործողություններ, այլ դա համարում է հայաստանացույցան համակարգված, պետական մակարդակով իշխանությունների կողմից խրախուսվող քաղաքականություն, որը ներառում է նաև անմարդկային վերաբերմունքը, բռնության հերոսացումը և տարածքային պահանջատիրությունը Հայաստանի Հանրապետության դեմ⁸³:

Դատարանի որոշումն Ադրբեջանի դեմ մի քանի առումներով ունի բացառիկ նշանակություն.

Առաջին՝ կարող ենք փաստել, որ դատարանն այս որոշմամբ շրջանցեց ՄԱԿ-ի կողմից մշակութային ժառանգության պաշտպանության մանդատ ունեցող ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին, որի գործունեության արդյունավետությունը տվյալ հարցի առումով բավականին խնդրահարույց է:

Երկրորդ՝ այս որոշումն աննախադեպ է նրանով, որ մշակութային ժառանգության կանխամտածված ոչնչացումը կապվում է ռասայական խտրականության հետ՝ համաձայն «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» միջազգային կոնվենցիայի: Հատկանշական է, որ մշակութային ժառանգության ոչնչացումը ռասայական խտրականության հետ կապելն ընդլայնում է վտանգված ժառանգությունը պաշտպանելու հնարավորությունները:

Երրորդ՝ այն ուղերձ է ազգային պետություններին, որ ինքնիշխանությունը չի արտոնում կառավարությանը ջնջել մշակութային ժառանգության վայրերը՝ դրանով իսկ ստեղծելով մշակութային ժառանգության ոչնչացման դեմ պայքարի նոր անհրաժեշտություն⁸⁴:

Մասնագետների հավաստմամբ, թեև դատարանը պարտավորեցրել է Ադրբեջանին կանխել հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացումը, բայց մատնանշված չէ, թե ինչպես կամ ինչ մեխանիզմներով որոշումը կգործի հայկական արժեքների **յուրացման դեպքում**:

ՄԱԿ-ի Հաագայի արդարադատության դատարանի որոշմանը 2022 թ. մարտի 10-ին հաջորդեց Եվրոպական խորհրդարանի լիազորմար նստաշրջանին ձայների ճնշող մեծամասնությամբ ընդունված

83 Տե՛ս European Parliament resolution on the destruction of cultural heritage in Nagorno Karabakh (2022/2582(RSP)), հոդված 2.2:

84 Տե՛ս **Maghakyan S.**, Cultural Desecration Is Racial Discrimination, A recent International Court of Justice decision regarding Azerbaijan's actions in Nagorno-Karabakh could offer protection to threatened cultural heritage sites around the world:

«Լեռնային Ղարաբաղում մշակութային ժառանգության ոչնչացման մասին» (N 2582) բանաձևը⁸⁵:

Այս բանաձևն⁸⁶ ընդունվել է ձայների 635 կողմ, 42 ձեռնպահ և 2 դեմ հարաբերակցությամբ, ինչն աննախադեպ էր նման կառույցի համար: Բանաձևում կոչ է արվում Ադրբեջանին ձեռնարկելու անհրաժեշտ քայլեր՝ կանխելու հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման ու վանդալիզմի դեպքերը և պատժելու նման գործողություններ իրականացնողներին⁸⁷: Անդրադարձ է կատարվում նաև հայկական մշակութային կոթողների «աղվանացման նպատակով» աշխատանքային խումբ ստեղծելու ադրբեջանական կողմի որոշմանը: Բանաձևում ժառանգության ոչնչացումը կապվում է մարդու իրավունքների հետ, կարևորվում է ոչ միայն նյութական, այլև ոչ նյութական արժեքների պաշտպանությունը⁸⁸:

Հարկ է արձանագրել, որ որպես գերակա հիմք այստեղ նշված են «Զինված հակամարտությունների ժամանակ մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին» Հաագայի 1954 թ. կոնվենցիան, որի կողմ են և՛ Հայաստանը, և՛ Ադրբեջանը, դրա արձանագրությունը, որը կիրառելի է օկուպացված տարածքների նկատմամբ, և մշակութային արժեքների ուժեղացված պաշտպանության մասին 1999 թ. երկրորդ արձանագրությունը, որն արգելում է մշակութային արժեքների ցանկացած փոփոխություն կամ դրանց այնպիսի օգտագործումը, որը նպատակ ունի թաքցնելու կամ ոչնչացնելու մշակութային, պատմական կամ գիտական ապացույցները⁸⁹:

Ուշագրավ է հատկապես այն հանգամանքը, որ բանաձևը 2020 թ. պատերազմի ժամանակ Ադրբեջանի կողմից հայկական մշակութային ժառանգությանը հասցված վնասը համարում է **միտումնավոր և զգա-**

85 Տե՛ս European Parliament Resolution of 10 March 2022 on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh (2022/2582(RSP)), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0080_EN.html:

86 Բանաձևը նախագծել էր Եվրոպական խորհրդարանում «Եվրոպական ժողովրդական կուսակցության» ներկայացուցիչ, Նիդեռլանդների «Զրիստոնեական միություն» կուսակցության անդամ Պետեր վան Ղալենը, այնուհետև այդ գործին միացել էին Եվրոպական խորհրդարանի տարբեր խմբակցություններ ներկայացնող պատգամավորներ:

87 Տե՛ս European Parliament, Resolution of 10 March 2022 on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh (2022/2582(RSP)), art. 1, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0080_EN.html:

88 Տե՛ս European Parliament, Resolution of 10 March 2022 on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh (2022/2582(RSP)), art. 5, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0080_EN.html:

89 Տե՛ս Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. UNESCO, The Hague, 26 March 1999, հոդված 9:

լի չափերի՝ շեշտադրելով մասնավորապես Շուշիի Սուրբ Ամենափրկիչ Ղազանչեցոց եկեղեցու գնդակոծման, ավերման, նա գործառույթի փոփոխության փաստը և հակամարտության ընթացքում և դրանից հետո այլ եկեղեցիների, օրինակ՝ Մեխակավանի Զորավոր Սուրբ Աստվածածին ու Մատաղիսի Սուրբ Եղիշե եկեղեցիներին, և գերեզմանատներին հասցված վնասը: Որպես բացառիկ նախադեպ՝ սա նաև այն եզակի փաստաթղթերից մեկն է, որում մշակութային ժառանգության գործառույթի փոփոխումը նույն նժարի վրա է դրվում, դիցուք, Ղազանչեցոցի գնդակոծման և ավերման այլ դեպքերի հետ: Բանաձևը նաև ժառանգության ոչնչացում է համարում Ադրբեջանի նախագահ Ալիևի՝ Ծակուռիի 12-րդ դարի հայկական եկեղեցի կատարած այցի ժամանակ հայերեն արձանագրությունների ոչնչացման «խոստումը»:

Բանաձևն իր 9-րդ կետով ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից անկախ փորձագիտական առաքելության իրականացումը, այդ թվում՝ մշակութային նշանակալի արժեքների նախնական հաշվառումը, համարել է տարածաշրջանի ժառանգության արդյունավետ պաշտպանությանն ուղղված առաջին քայլը⁹⁰: Այն մշակութային ժառանգության պաշտպանությունը կապում է կայուն խաղաղության հետ⁹¹, կարևորում ժառանգության համընդհանրական բնույթը⁹², շեշտում վերջին 30 տարվա ընթացքում մշակութային ժառանգության ոչնչացման աղետալի փաստը⁹³:

Եվրախորհրդարանի բանաձևը հստակ արձանագրում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանում հայկական մշակութային ժառանգության հետքերի վերացումը կատարվում է ոչ միայն այն վնասելու և ոչնչացնելու, այլև պատմության կեղծման և այն կոպկասյան-ալբանական ներկայացնելու փորձերի միջոցով՝ հիշեցնելով 2022 թ. փետրվարի 3-ին Ադրբեջանի մշակույթի նախարար Անար Քարիմովի կողմից հայերի՝ «աղվանական կրոնական տաճարների» վրա գրած արձանագրությունները վերացնելու համար աշխատանքային խմբի ստեղծման մասին⁹⁴:

Հատկապես կարևոր է նշել նաև այն հանգամանքը, որ բանաձևը կոչ է արել Ադրբեջանին՝ **ապահովելու հայկական ժառանգության**

90 Տե՛ս նույն տույն տեղում, հոդված 9:

91 Տե՛ս նույն տույն տեղում, հոդված 10:

92 Տե՛ս նույն տույն տեղում, հոդված 11:

93 Տե՛ս նույն տույն տեղում, հոդված 14:

Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում ավերվել են 89 հայկական եկեղեցի, 20 000 գերեզման և ավելի քան 5 000 խաչքար:

94 Տե՛ս European Parliament resolution on the destruction of cultural heritage in Nagorno Karabakh (2022/2582(RSP)):

օբյեկտներում ցանկացած միջամտության բացառումը՝ պահպանելու ժառանգության իսկության սկզբունքները, իսկ վերականգնման աշխատանքները կատարելու բացառապես այդ սկզբունքին համաձայն⁹⁵:

Պաշտպանության առավել գործնական նկատառումներով բանաձևն իր 9-րդ կետով կոչ է արել ԵՄ-ին օգտագործելու «SatCen» արբանյակային կենտրոնի հնարավորությունները՝ օգնելու գնահատել տարածաշրջանում վտանգված ժառանգությունը: Եվ որն առավել քան կարևոր է, ժառանգության պաշտպանությունը կապվում է Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի վերջնական որոշման հետ⁹⁶:

Իր 12-րդ կետով բանաձևը կոչ է անում Ադրբեջանին ամբողջությամբ կատարելու Արդարադատության միջազգային դատարանի՝ միջանկյալ միջոց կիրառելու որոշումը՝ մասնավորապես զերծ մնալով հայ հանրության ճնշելուց, հայկական մշակութային ժառանգությունը ոչնչացնելուց, հայերի մուտքն իրենց իսկ ստեղծած ժառանգության վայրեր արգելելուց⁹⁷: Բանաձևն իր 15-րդ կետով կոչ է անում Ադրբեջանի և Հայաստանի կառավարություններին միջազգային հանրության աջակցությամբ արդյունավետ հետաքննություն սկսելու մշակութային ժառանգության պաշտպանության խաթարման դեպքերի վերաբերյալ⁹⁸:

Բանաձևի ընդունումից հետո խոսելով դրա առանցքային նշանակության մասին՝ Պետեր վան Դալենը, որը նաև բանաձևի հեղինակներից է, իր հարցազրույցներից մեկի ժամանակ նշել է. «**Այս բանաձևը համարեք մինչ այժմ գոյություն չունեցող ուժեղ քաղաքական ուղերձ Ադրբեջանին, որով խստորեն դատապարտում է այն ամենը, ինչն իրագործվել է Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղում**»⁹⁹: Նրա խոսքով՝ եթե Ադրբեջանը ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին թույլ տա մուտք գործել տարածք, ապա բանաձևի հետագա ազդեցությամբ հնարավոր կլինի նաև պատժամիջոցներ սահմանել նրա նկատմամբ:

95 Տե՛ս նույն տեղում:

96 Տե՛ս European Parliament, Resolution of 10 March 2022 on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh (2022/2582(RSP)), art. 9, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0080_EN.html:

97 Տե՛ս նույն տույն տեղում, հոդված 12:

98 Տե՛ս նույն տույն տեղում, հոդված 15:

99 2022 թ. մարտի 18-ին Եվրոպական խորհրդարանի պատգամավոր Պետեր վան Դալենը (ԵԺԿ) հարցազրույց է տվել Արցախի «Օր լրատվական» ալիքին «Լեռնային Ղարաբաղում մշակութային ժառանգության ոչնչացման մասին» Եվրախորհրդարանի վերջերս ընդունած բանաձևի առնչությամբ: Հարցազրույցը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=E2o9Rh12MeI>:

Կարևոր է նաև ներկայացնել բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ընթացքում Եվրոպական խորհրդարանի անդամների ունեցած ելույթներում եվրոպական բարձր ատյանից ի լուր աշխարհի հնչած մտահոգությունները: Այդ ելույթներում հայկական մշակութային ժառանգության աղվանացումը համարվեց պատմության կեղծման քաղաքականություն¹⁰⁰, ինչին անդրադարձան ԵԽ պատգամավորներ Նատալի Լուազոն¹⁰¹, Վիոլա ֆոն Կրամոն-Թոբադելլը¹⁰² և Չարլի Վեյմերսը:

Ադրբեջանի մշակութասպան և հայատյաց քաղաքականությունը¹⁰³ դիտարկվեց որպես «ցեղասպանություն»: ԵԽ պատգամավոր Մարտինա Միշելսը ռասայական խտրականության հիմքով մոնոէթնիկ գաղափարախոսության տարածումն ու մշակութային ժառանգության ոչնչացումն Ադրբեջանի կողմից համարել է ցեղասպանական ակտ¹⁰⁴: Իսկ Կոստաս Մավրիդեսը հավելել է, որ ԼՂ մշակութային արժեքների ոչնչացումն Ադրբեջանի կողմից միջազգային հանրությունը պետք է ընդունի որպես **մշակութային ցեղասպանություն**¹⁰⁵: Սուսաննա Չեկարդին վերահաստատեց, որ Արցախում պետականորեն իրականացված գործողությունները 1915 թվականի ոճրագործության շարունակությունն են¹⁰⁶: Պերնանդո Բարենա Արզան ևս թուրք-ադրբեջանական ուժերի հրահրած 44-օրյա պատերազմը կապեց Թուրքիայի՝ 1915 թվականին ի-

100 Եվրախորհրդարանի պատգամավորները այս հարցում որպես օրինակ հիմնականում առանձնացնում են 2022 թ. փետրվարին Ադրբեջանի մշակույթի նախարարի՝ հայկական պատմամշակութային ժառանգության ինքնությունը խեղաթուրելու նպատակով աշխատանքային խմբի ստեղծման պաշտոնական հայտարարությունը և Ալիևի Հադրութ այցի ժամանակ հայկական հետքերը եկեղեցիներից ջնջելու հրապարակային խոստումը:

101 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի ֆրանսիացի պատգամավոր Նատալի Լուազոյի («Նորացող Եվրոպա», Ֆրանսիա) ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

102 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Վիոլա ֆոն Կրամոն-Թոբադելլի (Կանաչների խմբակցություն, Պերմանիա) ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

103 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Պետեր վան Դալենի (ԵԺԿ, Նիդեռլանդներ) ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

104 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Մարտինա Միշելսի (Ձախերի խմբակցություն, Պերմանիա) ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

105 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Կոստաս Մավրիդեսի (Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն, Կիպրոս) ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

106 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Սուսաննա Չեկարդիի («Ինքնություն և ժողովրդավարություն» խմբակցություն, Իտալիա) ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

րականացրած ցեղասպանության հետ¹⁰⁷: Իսկ Նատալի Լուազոն, նշելով մշակույթի՝ մարդկանց հիշողություն և ինքնություն լինելու փաստը, դրա ոչնչացման ցանկացած փորձ որակեց ցեղասպանության փորձ մարդկության դեմ՝ համարելով այն նաև մարդկանց սպանություն՝ ցեղասպանություն¹⁰⁸: Ժառանգության վրա հարձակումը կապվում էր նաև ինքնության ու պատմության ոչնչացման հետ: Շվեդիայից պատգամավոր Չարլի Վեյմերսը նշեց, որ մշակութային ժառանգության ոչնչացումը նույնն է, ինչ ինքնության, պատմության և ամբողջ ազգի ոչնչացումը¹⁰⁹: Ազգությամբ քուրդ պատգամավոր Էվին Ինսիրն ընդգծեց, որ Ադրբեջանի հարձակումը հայկական մշակութային ժառանգության վրա նախ և առաջ հարձակում է ժողովրդի վրա՝ մշակութային ժառանգության ոչնչացումը համարելով պատմության վերաշարադրման անհաջող փորձ¹¹⁰: Իսկ Քշիշտոֆ Հեթմանը հավելեց, որ մշակութային ժառանգություն ասելով նկատի ունի ոչ թե կառույցները, այլ մարդկանց, քանզի այն մարդկանց ինքնության բաղկացուցիչ մասն է, և Ադրբեջանը պետք է դադարեցնի սման բարբարոսությունը¹¹¹:

Քննարկմանը շեշտադրվեց Արցախի մշակութային ժառանգության համընդհանրական բնույթը՝ դրա վրա հարձակումները որակելով որպես մարդկության մշակութային բազմազանության դեմ հարձակումներ¹¹²:

Պատգամավորները հակադարձեցին Արդարադատության միջազգային դատարանի որոշման մերժման ադրբեջանական քաղաքականությանը, որին անդրադարձավ պատգամավոր Մարինա Կայլուրանդը¹¹³: Ժառանգության ոչնչացումը կապվեց նաև միջազգային իրա-

107 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Պերնանդո Բարենա Արգայի (Ձախերի խմբակցություն, Իսպանիա) ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

108 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Նատալի Լուազոյի ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

109 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Չարլի Վեյմերսի (Պահպանողականների և ռեֆորմիստների խմբակցություն, Շվեդիա) ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

110 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Էվին Ինսիրի (Սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցություն, Շվեդիա) ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

111 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Քշիշտոֆ Հեթմանի (ԵԺԿ, Լեհաստան) ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

112 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Էվին Ինսիրի ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

113 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Մարինա Կայլուրանդի (Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն, Էստոնիա) ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

վունքի խախտման հետ և այս առնչությամբ պատգամավոր Կոստաս Մավրիդեսը նշեց, որ մշակութային ժառանգության ոչնչացումը միջազգային իրավունքի կոպտագույն խախտում է¹¹⁴:

Ադրբեջանի վերահսկողության տակ անցած տարածքներ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի անկախ և անաչառ փաստահավաք առաքելության անխափան մուտքի՝ Ադրբեջանի կողմից ապահովման կարևորությունը շեշտվեց շատերի կողմից. հատկապես՝ Անդրեյ Կովաչևի¹¹⁵, Մարտինա Միշելսի¹¹⁶ և նախագահ՝ Ռոբերտա Մեցոլայի :

Քննարկման ընթացքում Արցախի ժառանգության ոչնչացումը համարվեց խաղաղության օրակարգի չեզոքացում: Այս առիթով Կառլես Պուչդենոն ի Կազամաժոն, Անդրեյ Կովաչևը և Վերա Յուրովան իրենց ելույթներում նշեցին, որ առանց մշակութային բաղադրիչի հնարավոր չէ խաղաղ և անվտանգ ապագայի կառուցումը, իսկ մշակութային ժառանգության ոչնչացումը Արցախի Հանրապետությունում հստակ ցույց է տալիս, որ խաղաղությունը մոտ չէ¹¹⁷:

«Եվրոպա Նոստրա»-ի հայտարարությունը: Բանաձևի ընդունման հաջորդ օրը՝ 2022 թ. մարտի 11-ին, «Եվրոպա Նոստրա» կազմակերպությունը կրկին հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ արտահայտելով իր աջակցությունը մարտի 10-ի լիազումար նիստի ժամանակ Եվրախորհրդարանի ընդունած բանաձևին՝ կարևորելով մասնավորապես ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի՝ անկախ փորձագիտական առաքելություն ուղարկելու հրատապությունը¹¹⁸:

Միջազգային արձագանքի առումով հատկապես կարևոր է նշել, որ Ցեղասպանության կանխարգելման Լեմկինի ինստիտուտը **ցեղասպանության կարմիր դրոշով** 5 անգամ (2022 թ. օգոստոսի 15¹¹⁹, 2022

114 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Կոստաս Մավրիդեսի ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

115 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Անդրեյ Կովաչևի (ԵՄԿ, Բուլղարիա) ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

116 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Մարտինա Միշելսի ելույթը N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

117 Տե՛ս Եվրախորհրդարանի պատգամավորներ Կառլես Պուչդենոն ի Կազամաժոյի (անկուսակցական, Իսպանիա), Անդրեյ Կովաչևի և Վերա Յուրովայի ելույթները N 2582 բանաձևի քվեարկությանը նախորդած քննարկում-բանավեճի ժամանակ:

118 Տե՛ս Europa Nostra endorses EP Resolution against the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh, March 11, 2022, <https://www.europeanostra.org/europa-nostra-endorses-ep-resolution-against-the-destruction-of-cultural-heritage-in-nagorno-karabakh/>:

119 Տե՛ս Lemkin Institute for Genocide Prevention, Red Flag Alert for Genocide - Azerbaijan Update 1, <https://www.lemkininstitute.com/red-flag-alerts-1/red-flag-alert-for-genocide---azerbaijan-update-1>:

4. Միջազգային հանրության վերաբերմունքը մշակութային արժեքների պաշտպանության խնդրին՝ Արցախի ամբողջական հայաթափումից հետո

Արցախի ամբողջական հայաթափումից հետո, որը սկսվեց 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ին Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված ռազմական գործողություններով, և տևեց մի քանի օր, միջազգային հանրությունը բավարարվեց մի քանի մարդասիրական կոչերով՝ ուղղված բռնի տեղահանված մարդկանց իրավունքների պաշտպանությանը: Իսկ գործնական քայլերը ներառեցին ընդամենը մի քանի փաստաթղթերի ընդունումը: Ի մասնավորի՝ 2023 թվականի հոկտեմբերի 12-ին Եվրոպայի Խորհրդի Խորհրդարանական վեհաժողովը ընդունեց «Հումանիտար իրավիճակը Լեռնային Ղարաբաղում» N 2517 բանաձևը¹²⁸, որտեղ խստորեն դատապարտեց 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ի ռազմական գործողությունները և դրան նախորդած՝ Լաչինի միջանցքի արգելափակման հետևանքով ստեղծված ձգնաժամը: Նրանում նշվում էր, որ դրանք ակնհայտորեն անտեսում են Արդարադատության միջազգային դատարանի և Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից Ադրբեջանին ուղղված ժամանակավոր և միջանկյալ միջոցները, որոնց որոշումներում նշվում է նաև 2020 թվականի Եռակողմ հայտարարության ներքո Ադրբեջանի պարտավորությունը՝ «երաշխավորել մարդկանց, տրանսպորտային միջոցների անվտանգությունը և Լաչինի միջանցքով երկու ուղղություններով շարժվող բեռների փոխադրումները¹²⁹»: Վեհաժողովն իր 11-րդ հոդվածով¹³⁰ հստակ արձանագրեց, որ տարածաշրջանի գրեթե ողջ հայ բնակչությունը (100,600)՝ լքել է իր պապենական հայրենիքը և փախել Հայաստան ֆիզիկական ոչնչացման վտանգի, Ադրբեջանի կառավարության երկարամյա հայատյաց քաղաքականության և ադրբեջանական իշխանությունների կողմից նրանց հետագա վերաբերմունքի նկատմամբ վստահության բացակայության պատճառով: Բանաձևն իր 13-րդ կե-

128 Տե՛ս Council of Europe, Parliamentary Assembly, The humanitarian situation in Nagorno-Karabakh, Resolution 2517 (2023), <https://pace.coe.int/en/files/33145/html>:

129 Council of Europe, Parliamentary Assembly, The humanitarian situation in Nagorno-Karabakh, Resolution 2517 (2023), <https://pace.coe.int/en/files/33145/html>:

130 Տե՛ս Council of Europe, Parliamentary Assembly, The humanitarian situation in Nagorno-Karabakh, Resolution 2517 (2023), հոդված 11, <https://pace.coe.int/en/files/33145/html>:

տով¹³¹ նշում էր, որ տարածաշրջանից գրեթե ողջ հայ բնակչության զանգվածային տեղահանությունը պատճառ է դարձել պնդումների և հիմնավոր կասկածների, որ դա կարող է հավասարվել էթնիկ զտումների: Վեհաժողովն այս առումով նշում է, որ էթնիկ զտումների պրակտիկան կարող է առաջացնել անհատական քրեական պատասխանատվություն՝ համաձայն միջազգային իրավունքի և Միջազգային քրեական դատարանի Հռոմի կանոնադրության, որը վավերացվել է Հայաստանի կողմից:

Վեհաժողովն իր ընդունած բանաձևի 14-րդ¹³² կետով խորը համոզմունք էր հայտնում, որ գրեթե մի ամբողջ բնակչության ողբերգական արտագաղթն ունի խոր արմատներ: Իսկ 16-րդ հոդվածով¹³³ նշում էր, որ Ադրբեջանը պարտավոր է պաշտպանել հայերի սեփական լեզվով կրթության իրավունքը, արտահայտվելու ազատությունը, կրոնական և մշակութային իրավունքների պաշտպանությունը, իսկ 17-րդ հոդվածով անվտանգության հարցերում կոչ էր անում պաշտպանել նաև մշակութային իրավունքները և տարածաշրջանի հայկական մշակութային ժառանգությունը: Իր 23-րդ կետով բանաձևը նշում էր, որ եթե Ադրբեջանը չկատարի իր պարտավորությունները, Վեհաժողովը այլընտրանք չի ունենա, քան կոչ անել Նախարարների կոմիտեի և Խորհրդարանական վեհաժողովի միջև լրացուցիչ համատեղ ընթացակարգ սկսել՝ ի պատասխան Ադրբեջանի կողմից իր կանոնադրական պարտավորությունների լուրջ խախտման և վիճարկել Ադրբեջանի պատվիրակության մանդատը 2024 թվականի առաջին նստաշրջանում:

Հաջորդիվ՝ **Ավստրիայի խորհրդարանը** Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի դեմ Ադրբեջանի կողմից իրականացված էթնիկ զտումը դատապարտող բանաձև ընդունեց¹³⁴: Օրենսդիր մարմնում ներկայացված բոլոր հինգ խմբակցությունների աջակցությունը ստացած բանաձևը կոչ էր անում դաշնային կառավարությանը միջազգային «բոլոր հարթակներում և երկկողմ քննարկումներում դատապարտել Ադրբեջանի

131 Տե՛ս Council of Europe, Parliamentary Assembly, The humanitarian situation in Nagorno-Karabakh, Resolution 2517 (2023), հոդված 13, <https://pace.coe.int/en/files/33145/html> .3:

132 Տե՛ս Council of Europe, Parliamentary Assembly, The humanitarian situation in Nagorno-Karabakh, Resolution 2517 (2023), հոդված 14, <https://pace.coe.int/en/files/33145/html> .

133 Տե՛ս Council of Europe, Parliamentary Assembly, The humanitarian situation in Nagorno-Karabakh, Resolution 2517 (2023), հոդված 16, <https://pace.coe.int/en/files/33145/html> :

134 Ավստրիայում ՀՀ դեսպանություն, Ավստրիայի խորհրդարանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի դեմ Ադրբեջանի կողմից իրականացված էթնիկ զտումը դատապարտող բանաձևի ընդունում, 2023 թ. հոկ. 19:

<https://austria.mfa.am/hy/news/2023/10/19/ավստրիայի-խորհրդարանի-կողմից-լեռնային-ղարաբաղի-ժողովրդի-դեմ-ադրբեջանի-կողմից-իրականացված-էթնիկ-զտում/12228>

ռազմական գործողությունները, որոնք հանգեցրել են ավելի քան 100,000 էթնիկ հայերի զանգվածային արտագաղթին Լեռնային Ղարաբաղից»։ Բանաձևն ընդգծում էր Լեռնային Ղարաբաղում մնացած էթնիկ հայերի և Լեռնային Ղարաբաղ վերադառնալ ցանկացողների իրավունքների պաշտպանության, Լաչինի միջանցքով ազատ տեղաշարժի վերաբերյալ Արդարադատության միջազգային դատարանի որոշումների կատարման կարևորությունը։

Կարևոր արձագանքներից էր նաև այն, որ 2023 թվականի հոկտեմբերի 15-ին Հռոմի Ֆրանցիսկոս պապը կոչ արեց պաշտպանելու և հարգելու Լեռնային Ղարաբաղում վանքերը և կրոնական պաշտամունքի վայրերը՝ նշելով. «Լեռնային Ղարաբաղի ձգնաժամի վերաբերյալ իմ մտահոգությունը չի նվազել։ Բացի փախստականների հումանիտար ծանր վիճակից,՝ ես կցանկանայի այս տարածաշրջանում վանքերի և աղոթատեղիների պաշտպանության հատուկ կոչ անել»¹³⁵։

Այս ամենին հակառակ՝ 2023 թվականի նոյեմբերի 7-ին Փարիզում մեկնարկեց ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 42-րդ Գլխավոր Կոնֆերանսը, որի փոխնախագահ ընտրվեց Ադրբեյջանը¹³⁶, մի պետություն, որն ամենաշատն է խախտել ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի սկզբունքները, ոչնչացրել այդ կառույցի կողմից համամարդկային արժեք ճանաչված խաչքարերը և խախտել է կրոնական վայրերն ու հուշարձանները անձեռնմխելի պահելու մասին բոլոր դրույթները։

Հիշատակման է արժանի Ֆրանսիայի սենատի բանաձևը, որն ընդունվել է 2024 թվականի հունվարի 17-ին 336 կողմ և ընդամենը՝ 1 դեմ ձայների հարաբերակցությամբ ի թիվս այլ հրատապ խնդիրների, դատապարտել է **Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային ժառանգության ոչնչացման Ադրբեյջանի քաղաքականությունը**¹³⁷։ Ի մասնավորի, բանաձևը «Կոչ էր անում հարգել մշակութային և կրոնական ժառանգությունը՝ Ադրբեյջանի և Հայաստանի միջազգային պարտավորություններին համապատասխան և խստորեն դատապարտում էր Լեռնային Ղարաբաղում հայկական հուշարձանների, մասունքների, հավաքա-

135 Առաջին լրատվական այլք, Հռոմի պապը հանդես է եկել ի պաշտպանություն Լեռնային Ղարաբաղի վանքերի, 2023, հոկ.15:

<https://www.1lurer.am/hy/2023/10/15/1/1013839?fbclid=IwAR2Ijx6NTL5qH4PW-FG8gMADEfvTqrzsprHPmYgMR1AAfF07SGVa7dOvAks>

136 Տե՛ս Azerbaijan at UNESCO, Telegram, 2023, November 7,

https://t.me/zangezravtonomia/47377?fbclid=IwAR3RG6rFlp50szmUQK7KiX0jW3Mtg-mOnE_6VwmpCcGwINrxc4ohDeQTBxQ:

137 Տե՛ս Արմոյան Հայաստանի պետական հեռուստատեսություն, The text of the resolution of the French Senate on Artsakh, Հունվարի 17, 2024:

https://westernarmeniavt.com/en/politics_wa/the-text-of-the-resolution-of-the-french-senate-on-artsakh/.

ծուների և մշակութային արժեքների նկատմամբ ոտնձգությունները: Բանաձևն առաջ էր քաշում զինված հակամարտության դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության միջկառավարական կոմիտեի օրակարգում Լեռնային Ղարաբաղի ժառանգության պաշտպանության հարցը ներառելու հրատապ խնդիրը և կոչ էր անում Ադրբեջանին հեռացնել այդ կոմիտեից¹³⁸:

2024 թվականի հունվարի 24-ին Եվրոպական խորհրդարանում տեղի ունեցավ «Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային և հոգևոր ժառանգության պաշտպանության մասին» համաժողովը՝ ԵԺԿ խմբակցության և պատգամավոր Միրիամ Լեքսմանի նախաձեռնությամբ: Բանախոսների շարքում էին միջազգային իրավունքի պրոֆեսոր Պիեռ դ'Արժանը, Հոգեշնորհ Տ. Գարեգին վարդապետ Համբարձումյանը, մշակութային ժառանգության փորձագետ Արմինե Հ. Տիգրանյանը, Բելգիայում ՀՀ դեսպան/ԵՄ-ում ՀՀ ներկայացուցչության ղեկավար Տիգրան Բալայանը, «Եվրոպա Նոստրա» կազմակերպության Գլխավոր քարտուղար Մնեժկա-Քուադվլիխ Միխայլովիչը¹³⁹: Խորհրդաժողովի արդյունքում ընդգծվել է մշակութային ժառանգության պահպանության կարևորությունն ու դատապարտվել արցախահայերի մշակութային իրավունքների ոտնահարումները:

Իսկ 2024 թվականի փետրվարի 28-ին Եվրոպական խորհրդարանը ընդունել է տարեկան հաշվետվություններ, այդ թվում՝ Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության իրականացման վերաբերյալ 2023 թվականի հաշվետվությունը¹⁴⁰ և Անվտանգության և պաշտպանության միասնական քաղաքականության իրականացման տարեկան հաշվետվությունը¹⁴¹, որտեղ անդրադարձել է Լեռնային Ղարաբաղում հայկական մշակութային ժառանգության պաշտպանությանը և Ադրբեջանի դեմ կիրառվող պատժամիջոցների անհրաժեշտությանը: Ի մասնավորի՝ առաջին փաստթուղթն իր **77-րդ կետով պահանջում է պաշտպանել հայկական մշակութային, պատմական և կրոնական ժառանգությունը Լեռ-**

138 Տե՛ս նույն տեղում:

139 Տե՛ս Speech by Armine Tigranyan in the European Parliament, 24.01.2024,

https://www.youtube.com/watch?feature=shared&fbclid=IwAR2Thn7_muvOoJnL3KJxLs_YUFpXYcY53R1meS5AQ0iowjf-tw6OmwRD0Tg&v=MjJgZgq4guY:

140 Տե՛ս EU, European Parliament, Strasbourg, Resolution of 28 February 2024 on the implementation of the common foreign and security policy – annual report 2023, (2023/2117(INI),

https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0104_EN.html:

141 Տե՛ս EU, European Parliament, Strasbourg, Resolution of 28 February 2024 ‘Implementation of the common security and defence policy – annual report 2023’ (2023/2119(INI),

https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0105_EN.html:

նային Ղարաբաղում՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի չափանիշներին և Ադրբեջանի միջազգային պարտավորություններին համապատասխան: Հաշվետվությունն 80-րդ կետով պնդում է, որ Ադրբեջանի հետ ԵՄ հարաբերությունների ցանկացած խորացում պետք է պայմանավորվի նրանով, որ երկիրը էական առաջընթաց գրանցի մարդու իրավունքների, ներառյալ էթնիկ փոքրամասնությունների պաշտպանության հարցում: Իսկ մյուս զեկույցով¹⁴² (2023/2119(INI), Լեոնային Ղարաբաղի քաղաքացիական բնակչության վրա հարձակումները և դրա հետևանքները **էթնիկ գտումներ է համարել:** Եվրոպական խորհրդարանն իր այդ զեկույցով կոչ է անում ԵՄ-ին պատժամիջոցներ կիրառել ադրբեջանական իշխանությունների դեմ կասեցնելով էներգետիկ հուշագիրը:

Այս ամենին զուգահեռ՝ Եվրոպական Խորհրդարանը 2024 թվականի մարտի 12-ին ընդունել է 2024/2580(RSP) բանաձևը¹⁴³ ԵՄ-ի և Հայաստանի միջև ավելի սերտ կապերի և Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև խաղաղության համաձայնագրի անհրաժեշտության մասին, որի R. ¹⁴⁴ կետով հաստատում է, որ Լեոնային Ղարաբաղում կան հայկական բազմաթիվ եկեղեցիներ, խաչքարեր և գերեզմանոցներ, որոնք 2020 թվականի պատերազմի ժամանակ և դրանից հետո Ադրբեջանի կողմից զգալի վնասի և ոչնչացման են ենթարկվել: Բացի այդ՝ Ադրբեջանը չի կատարել Միջազգային Քրեական դատարանի 2021 թվականի դեկտեմբերի 7-ի որոշումը: Եվրոպական խորհրդարանը հաստատում էր, որ վերջին մի քանի ամիսների ընթացքում Ադրբեջանի իշխանությունները Լեոնային Ղարաբաղում վերացրել են հուշարձաններ և քանդել հայկական մշակութային ժառանգության հետ կապված խորհրդանշական շենքերը, այդ թվում՝ Ազգային ժողովի շենքը: Ուստի՝ բանաձևն իր 19-րդ կետով՝ լուրջ մտահոգություն էր հայտնում հայ բնակչության մշակութային, կրոնական և պատմական ժառանգության պահպանման խնդրի ձախողման առնչությամբ: Այն դատապարտում է հայկական բազմադարյա ներկայությունը փաստող բոլոր պատմամշակութային վայրերի ոչնչացման, վանդալիզմի և պղծման դեպքերը և կոչ է անում ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել վտանգի տակ գտնվող հայկական մշակութային

142 Տե՛ս նույն տեղում:

143 Տե՛ս EU, European Parliament, Resolution on closer ties between the EU and Armenia and the need for a peace agreement between Azerbaijan and Armenia, 2024/2580(RSP), [https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2024/2580\(RS\)](https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2024/2580(RS)) :

144 Տե՛ս EU, European Parliament, Joint Motion For A Resolution on closer ties between the EU and Armenia and the need for a peace agreement between Azerbaijan and Armenia, 12.3.2024 - (2024/2580(RSP)), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2024-0163_EN.html:

ժառանգությունը պահպանելու և պաշտպանելու համար: Բանաձևը կոչ է անում **ներգրավել ԵՄ արբանյակային կենտրոնը հայկական մշակութային ժառանգության (եկեղեցիներ, վանքեր, գերեզմանատներ, հուշարձաններ) համակարգված ոչնչացման մոնիտորինգի գործընթացներում**¹⁴⁵:

Բացի այդ կարևոր է նաև արձանագրել, որ մինչև բանաձևի ընդունումը, 2024 թվականի մարտի 15-ին Եվրոպական խորհրդարանի մի շարք պատգամավորներ, այդ թվում՝ Միրիամ Լեքսմանը, Անդրեյ Կովաչևը և այլոք նամակ են ուղղել Եվրոպական խորհրդի նախագահ Շարլ Միշելին, Եվրահանձնաժողովի նախագահ Ուրսուլա Ֆոն դեր Լեյենին և Եվրախորհրդարանի նախագահ Ռոբերտա Մեցոլային¹⁴⁶: Նամակում նշված է, որ Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային ժառանգության պաշտպանության համար ԵՄ-ն պետք է **կիրառի 24/7 ժամ հսկողությամբ արբանյակային բարձր որակի տեսախցիկներ**, որոնք կարձանագրեն վանդալիզմի ցանկացած փորձ: Բացի այդ՝ շեշտադրվել է, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը ունի իրավունք վերադարձի և իրենց նյութական և ոչ նյութական ժառանգության հետ հաղորդակցման ու դրանց անխաթար պահպանության¹⁴⁷: Բայց, ցավոք, այս նամակը գործնական լուծումներ չի ստացել:

Ինչպես տեսանք, չնայած իր հայատյաց քաղաքականությունը և հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացումը դատապարտող միջազգային հանրության ձեռնարկներին՝ Ադրբեյջանը շարունակում է միջազգային ամենատարբեր հարթակներում ակտիվացնել իր հակահայ հռետորաբանությունը¹⁴⁸ և ոչնչացնել հայկական արժեքները:

145 Տե՛ս նույն տեղում:

146 Տե՛ս MEPs call on EU leaders to take steps towards protection of Armenian cultural and religious heritage in Nagorno Karabakh, “Public Radio of Armenia”, 15 March 2024: <https://en.armradio.am/2024/03/15/meps-call-on-eu-leaders-to-take-steps-towards-protection-of-armenian-cultural-and-religious-heritage-in-nagorno-karabakh/>:

147 Տե՛ս Public Radio of Armenia, MEPs call on EU leaders to take steps towards protection of Armenian cultural and religious heritage in Nagorno Karabakh, 15 march, 2024: <https://en.armradio.am/2024/03/15/meps-call-on-eu-leaders-to-take-steps-towards-protection-of-armenian-cultural-and-religious-heritage-in-nagorno-karabakh/>.

148 Տե՛ս Ադրբեյջանը միջազգային հարթակներում շարունակում է հակահայ հռետորաբանությունը, «Monument Watch», 14 հոկտեմբերի 2022, <https://monumentwatch.org/hy/alerts/ադրբեյջանը-շարունակում-է-հակահայ-հռետ/> (մուտք 21.10.2022):

Եզրակացություններ

Միջազգային հանրության դիրքորոշմանն ու մոտեցումներին մեր անդրադարձը թույլ տվեց պարզել, որ 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ից նոյեմբերի 9-ն ընկած ժամանակահատվածում միջազգային հանրությունը համապատասխան գնահատական չի տվել Ադրբեյջանի հստակորեն ընդգծված մշակութասպան քաղաքականության ակնհայտ դրսևորումներին և բավարարվել է երկու կողմերին ուղղված զսպվածության, ուժի կիրառումից զերծ մնալու հորդորներով և վանդալիզմն ընդհանուր կերպով դատապարտող կոչերով: Սակայն պատերազմից հետո միջազգային գլոբալ անկայունության պայմաններում Եվրոպայի խորհրդարանի մի շարք բանաձևերով և ՄԱԿ-ի Հաագայի արդարադատության միջազգային դատարանի ընդունած որոշումներով ուրվագծվեց Ադրբեյջանի գործողությունների դատապարտման և դրանց համապատասխան գնահատականներ տալու նոր հեռանկար: Մասնավորապես՝ պատերազմից գրեթե մեկ տարի անց միջազգային բարձր ատյաններից հնչող հայտարարություններն արդեն իսկ դատապարտում էին ադրբեյջանական հայատյաց քաղաքականությունը՝ 44-օրյա պատերազմում հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման գործողությունները համարելով ոչ թե առանձին դեպքեր, այլ դեռևս նախորդ դարում սկզբնավորված, 1997-2006 թթ. Նախիջևանում և վերջին 30 տարվա ընթացքում ԼՂՀ տարբեր շրջաններում «հաջողությամբ» իրականացված մեկ միասնական քաղաքականության ու շղթայի բաղկացուցիչ մասեր: Այս ընթացքում առաջին անգամ առերեսվեցինք՝ հայտնի չափով ձշմարտությանը մոտ գնահատականների, արցախահայության մշակութային իրավունքների պաշտպանության համար մտահոգությունների, և դա անվանեցինք միջազգային հանրության արձագանքի դրական փոփոխության նոր փուլ: Եթե անգամ այդ արձագանքը կրկին ձևական է և կարողունակ չէ ստեղծելու Արցախի եզակի արժեքների պաշտպանության արդյունավետ մեխանիզմներ, այնուամենայնիվ, այն առաջին իրողություններից է, երբ փորձ արվեց 44-օրյա պատերազմի ընթացքում հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացումը կապելու 20-րդ դարի սկզբին ձևավորված և Ադրբեյջանի կողմից ու Նախիջևանում արդեն իրականացված քաղաքականության հետ՝ հայատյացությունն առաջին անգամ համարելով 100-ամյա պատմությամբ քաղաքականություն, ցեղասպանություն, խաղաղության օրակարգի չեզոքա-

ցում, բազմամշակութայնության խաթարում և համամարդկային արժեքներին հասցված ծանր հարված:

Իսկ Արցախի 2023 թվականի բռնի տեղահանությունից հետո, երբ 120.000 արցախահայեր գրկվեցին իրենց հայրենիքից և մշակութային արժեքների հետ հաղորդակցման հնարավորությունից, միջազգային կազմակերպությունները կրկին բավարարվեցին չեզոք հայտարարություններով կամ բռնի տեղահանվածների իրավունքների պաշտպանության հետ կապված կոչերով, իսկ այդ նույն ընթացքում Ադրբեջանը, որն ամենաշատն էր խախտել ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կոնվենցիաներն ու ժառանգության պահպանության սկզբունքները, դարձավ փոխնախագահող երկիր: Տարբեր եկեղեցիների ու գերեզմանոցների հիմնահատակ ավերումների հետ կապված՝ միջազգային հանրությունը լուռ մնաց: Բացառությամբ մի քանի ընդհանրական ձևակերպումների, Արցախի մշակութային արժեքների պաշտպանության խնդիրը հիմնականում աղճատված էր ներկայացվում, և կոնկրետ քայլերի բացակայության պատճառով եզակի արժեքների կորուստը մինչ օրս շարունակվում է:

Այնուամենայնիվ, ընդունված բանաձևերի կիրառման կոնկրետ մեխանիզմների բացակայությունը շարունակաբար թույլ է տալիս Ադրբեջանին անտեսել միջազգային որոշումները և շարունակել իր ապակառուցողական քաղաքականությունը: Արցախի հարուստ և եզակի մշակութային ժառանգությունը վտանգի տակ է, ժառանգության միջազգային փաստագրումն ու ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի առաքելության ուղարկումը մինչ օրս չեն իրականացվել, ժառանգության կորստի ընթացքը չի դադարել, իսկ Ադրբեջանը դեռևս չի դատապարտվել:

Արմինե Հ. Տիգրանյան – զբաղվում է մշակութային ժառանգության պահպանության, կառավարման և հանրահռչակման խնդիրներով: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են պատերազմի ժամանակ ժառանգության պահպանության մշակութային իրավունքի սկզբունքները, նյութական և ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պահպանության պետական և ոչ պետական մեխանիզմները, ժառանգության քաղաքացիական և համայնքային պահպանության, ինքնության և մշակութային ժառանգության հարցերը:

Էլ. հասցե՝ armine.tigranyan.92@mail.ru

INTERNATIONAL COMMUNITY'S DISPROPORTIONATE REACTION

To Azerbaijan's Policy of destroying Artsakh's cultural heritage

Armine H. Tigranyan

Key words - Artsakh, international organizations, destruction of cultural heritage, state policy of Azerbaijan, Council of Europe, UNESCO, The Hague International Court of Justice.

This article examines explores the international community's response to Azerbaijan's state policy of destroying Artsakh's cultural heritage, spanning focusing on the period from the 2020 war to the present. It provides a comprehensive analysis of international resolutions, declarations, parliamentary and judicial decisions that address Azerbaijan's aggressive actions, condemning them while protecting Armenian heritage. The article evaluates the impact and significance of these measures in preserving Artsakh's historical and cultural values and preventing further destruction.

By analyzing reviewing statements and decisions made by international institutions over the past four years, the article highlights the pronounced silence and neutrality of global actors during and after the 2020 war, especially following the November 9 tripartite agreement. The study underscores the importance of the favorable shift in global discourse following the 2021 judgment by the International Court of Justice in The Hague against Azerbaijan. It presents the subsequent calls, statements, and decisions that emerged in response to the complete depopulation of Artsakh and the ensuing destruction of its heritage.

The research findings reveal that during the war's active military operations, international structures maintained a stance detached from the realities on the ground. This created an atmosphere of impunity, indirectly encouraging further destructive actions due to neutrality and concealment of the facts. A year after the ceasefire, despite some international bodies withdrawing from unilateral statements and condemning Azerbaijan's cultural genocide, responsible organizations failed to prevent the relentless destruction of Artsakh's rich heritage.

In this period of global instability, a new perspective emerged with several European Parliament resolutions and decisions from the International Court of Justice. These documents began to condemn Azerbaijan's actions and provided a

more accurate assessment of the situation. Almost a year after the war, international courts formally condemned Azerbaijan's policy of Armenian hatred. While this response may still lack the power to create effective protection mechanisms for Artsakh's unique heritage, it represents one of the first attempts to connect the destruction of Armenian cultural values during the 44-day war with Azerbaijan's long-standing policy, dating back to the early 20th century. For the first time, Armenian hatred was considered an international policy with a century-long history, tied to genocide, the disruption of peace agendas, and a severe blow to universal values.

Following the forced deportation of Artsakh's population in 2023, when 120,000 Armenians were deprived of their homeland and access to cultural values, international organizations again issued only neutral statements and appeals related to the legal protection of forcibly displaced persons. During the same period, Azerbaijan, despite its numerous violations of UNESCO conventions and heritage protection principles, was elected to the vice-presidency of UNESCO. The international community remained largely silent regarding the destruction of churches and cemeteries. Apart from a few general statements, the protection of Artsakh's cultural heritage was addressed in vague terms, and the absence of concrete actions has led to the continued loss of unique values.

Despite these challenges, the ongoing destruction of monasteries and khachkars of universal importance in Artsakh persists, with Azerbaijan still uncondemned. UNESCO's visit to the region remains disrupted, undermining real peace efforts and allowing Azerbaijan to continue its destructive policies unchecked.

НЕПРОПОРЦИОНАЛЬНАЯ РЕАКЦИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО СООБЩЕСТВА

На политику Азербайджана по уничтожению культурного наследия Арцаха

Армине А. Тигранян

Ключевые слова: Арцах, международные организации, уничтожение культурного наследия, государственная политика Азербайджана, Совет Европы, ЮНЕСКО, Международный суд в Гааге.

Статья посвящена изучению реакции международного сообщества на государственную политику Азербайджана по уничтожению культурного наследия Арцаха, начиная с войны 2020 г. и до сегодняшнего дня. В ней проводится комплексный анализ международных резолюций, деклараций, парламентских и судебных решений, осуждающих агрессивные действия Азербайджана и защищающих армянское наследие. В статье оценивается влияние и значимость этих мер в деле сохранения исторических и культурных ценностей Арцаха и предотвращения их дальнейшего уничтожения.

По результатам исследования заявлений и решений международных институтов за последние четыре года, мы отметили выразительное молчание и нейтралитет глобальных акторов в ответ на политику уничтожения армянской идентичности, проводимую Азербайджаном как в ходе военных действий, так и после заключения трехстороннего соглашения 9 ноября 2020 г. В рамках изучения вопроса нами была подчеркнута важность благоприятного изменения глобального дискурса после вынесения Международным судом в Гааге решения против Азербайджана в 2021 г., представлены призывы, заявления и решения, последовавшие после полной депопуляции Арцаха и в процессе дальнейшего уничтожения его наследия.

Результаты исследования показывают, что в ходе активных военных действий международные структуры занимали позицию, оторванную от реальных фактов, создавая атмосферу безнаказанности и косвенно поощряя новые действия в условиях нейтралитета и сокрытия фактов. Через год после прекращения огня, несмотря на тенденцию ряда международных структур отказаться от односторонних заявлений и осудить культурный геноцид, ответственные организации не смогли предотвратить безжалостное уничтожение богатого наследия Арцаха.

В этот период глобальной нестабильности с вынесением ряда резолюций Европейского парламента и решений Международного суда в Гааге появилась перспектива обратить внимание на этот вопрос. В новых докумен-

тах начали осуждать действия Азербайджана и давать более точную оценку происходящему. Почти через год после войны международные суды официально осудили политику армянофобии, проводимую Азербайджаном. Хотя это, возможно, все еще не обладает достаточной силой для создания эффективных механизмов защиты уникального наследия Арцаха, однако это стало одним из первых случаев, когда была предпринята попытка связать уничтожение армянских культурных ценностей во время 44-дневной войны с долгосрочной политикой Азербайджана, начатой еще в начале XX в. Впервые армянофобия была признана международным сообществом как политика с вековой историей, связанная с геноцидом, подрывом мирных инициатив и нанесением серьезного удара по универсальным ценностям.

После вынужденной депортации населения Арцаха в 2023 г., когда 120 000 армян были лишены родины и возможности доступа к культурным ценностям, международные организации вновь ограничились лишь нейтральными заявлениями и обращениями, касающимися правовой защиты вынужденно перемещенных лиц. В то же время Азербайджан, несмотря на многочисленные нарушения конвенций ЮНЕСКО и принципов охраны культурного наследия, был избран на пост вице-президента ЮНЕСКО. Международное сообщество в основном хранило молчание по поводу разрушения церквей и кладбищ. За исключением нескольких общих заявлений, проблема защиты культурных ценностей Арцаха была представлена расплывчато, и отсутствие конкретных действий привело к продолжающейся потере уникальных армянских ценностей.

Несмотря на многочисленные международные призывы, разрушение монастырей и хачкаров, имеющих всемирное историческое и культурное значение, продолжается до сих пор, а Азербайджан по-прежнему остается неосужденным. Визит представителей ЮНЕСКО в регион был сорван, что остановило принятие реальных мирных инициатив и позволило Азербайджану безнаказанно продолжать свою разрушительную политику.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Փաստաթղթեր և հայտարարություններ

1. Assemblée parlementaire de la Francophonie, La Commission de l'éducation, de la communication et des affaires culturelles de l'APF s'engage en faveur de la protection du patrimoine culturel et religieux arménien dans le Haut-Karabagh, Bruxelles, le 2 juillet 2021, <https://apf-francophonie.org/la-commission-de-l-education-de-la-communication-et-des-affaires-culturelles-de-l-apf-s-engage-en>
2. Blue Shield Statement on fighting in Nagorno-Karabakh, "BS International News", 7 October 2020, <https://theblueshield.org/blue-shield-statement-on-fighting-in-nagorno-karabakh/>.
3. Council of Europe, Parliamentary Assembly, The humanitarian situation in Nagorno-Karabakh, Resolution 2517 (2023), <https://pace.coe.int/en/files/33145/html>
4. Declaration of the Committee for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict of the Second Protocol to The Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict – ensuring cultural property protection in and around Nagorno-Karabakh and setting-up an independent technical mission, 11 December 2020, https://en.unesco.org/sites/default/files/en_15_com_declaration_haut-karabakh_final_1.pdf.
5. Déclaration sur la protection du patrimoine culturel et religieux arménien dans le Haut-Karabagh, Bruxelles, 27-28 juin 2021, La Commission de l'éducation, de la communication et des affaires culturelles de l'Assemblée parlementaire de la Francophonie, réunie par visioconférence le 27-28 juin 2021:
6. EU, European Parliament, Joint Motion For A Resolution on closer ties between the EU and Armenia and the need for a peace agreement between Azerbaijan and Armenia, 12.3.2024 - (2024/2580(RSP)), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2024-0163_EN.html.
7. EU, European Parliament, Strasbourg, Resolution of 28 February 2024 on the implementation of the common foreign and security policy – annual report 2023, (2023/2117(INI)), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0104_EN.html.
8. EU, European Parliament, Strasbourg, Resolution of 28 February 2024 'Implementation of the common security and defence policy – annual report 2023' (2023/2119(INI)), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0105_EN.html.
9. Europa Nostra endorses EP Resolution against the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh, March 11, 2022, <https://www.europanostra.org/europa-nostra-endorses-ep-resolution-against-the-destruction-of-cultural-heritage-in-nagorno-karabakh/>.
10. Europa Nostra Statement related to the armed conflict in and around the Nagorno-Karabakh region, The Hague/Brussels, 29 October 2020, <https://www.europanostra.org/europa-nostra-statement-related-to-the-armed-conflict-in-and-around-the-nagorno-karabakh-region/>.
11. European Parliament Resolution of 10 March 2022 on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh (2022/2582(RSP)), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0080_EN.html.

12. European Parliament resolution on prisoners of war in the aftermath of the most recent conflict between Armenia and Azerbaijan (2021/2693(RSP)), “European Parliament”, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2021-0277_EN.html.
13. European Parliament, Implementation of the European agenda for culture and of the EU strategy for international cultural relations, European Implementation Assessment, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/734663/EPRS_STU\(2022\)734663_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/734663/EPRS_STU(2022)734663_EN.pdf) .
14. European Parliament, Statement by the Chair of the Delegation for relations with the South Caucasus, MEP Marina Kaljurand, on the military aggression of Azerbaijan against the Republic of Armenia, Strasbourg, 13 September 2022, https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/253919/20220913_Azerbaijani%20military%20aggression_statement.pdf.
15. ICOMOS, ICA, IFLA & ICOM – Statement on Nagorno Karabakh / Déclaration sur le Haut-Karabakh, 20 November 2020, https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Secretariat/2020/ICOMOS-IFLA-ICA-ICOM_StatementNagornoKarabakh_20201120.pdf (մուտք՝ 16.05.2022):
16. ICOM Armenia, Statement on the recent aggression of Azerbaijan against Nagorno-Karabakh, 02.10.2020, Yerevan/Armenia, https://icom-armenia.mini.icom.museum/wp-content/uploads/sites/28/2020/10/STATEMENT-ON-THE-RECENT-AGGRESSION-OF-AZERBAIJAN-OF-ICOM-ARMENIA_EN.pdf.
17. ICOM strongly condemns the targeting of cultural heritage as a weapon of war in the Nagorno-Karabakh region, and urge parties to find a peaceful solution, ICOM, 5 October 2020, <https://icom.museum/en/news/icom-nagorno-karabakh/>.
18. In Shushi, Azerbaijani vandals desecrated the bust of Hovhannes Tevosyan, “Sputnik Armenia”, 04 March 2021, <https://armeniasputnik.am/20210304/shushi-vandalizm-xshmgorcich-hovhannes-tevosyan-26685429.html> .
19. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, 21 December 1965, By UN General Assembly resolution 2106 (XX), Introduction, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial>.
20. International Court of Justice, Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan), 7 December 2021, No. 2021/34.
21. It was the Tsar Settlement’s Turn, “Monument Watch”, 27 February 2024, <https://monumentwatch.org/en/alerts/it-was-the-tsar-settlements-turn/> .
22. Joint letter of ICOM Armenia and ICOMOS Armenia to UNESCO about the protection of the Armenian cultural heritage under the jurisdiction of Azerbaijan due to the ceasefire agreement signed on the 10th of November. Letter to Mr. Ernesto Ottone Ramirez, Assistant Director-General for Culture, 16 November 2020, <https://icom-armenia.mini.icom.museum/about-the-protection-of-the-armenian-cultural-heritage-under-the-jurisdiction-of-azerbaijan-due-to-the-ceasefire-agreement-signed-on-the-10th-of-november/>.
23. Lemkin Institute for Genocide Prevention, Red Flag Alert for Genocide - Azerbaijan Update 1, <https://www.lemkininstitute.com/red-flag-alerts-1/red-flag-alert-for-genocide---azerbaijan-update-1>

24. Lemkin Institute for Genocide Prevention, Red Flag Alert for Genocide - Azerbaijan Update 2, <https://www.lemkininstitute.com/red-flag-alerts-1/red-flag-alert-for-genocide---azerbaijan-update-2>
25. Lemkin Institute for Genocide Prevention, Red Flag Alert for Genocide - Azerbaijan - Update 3, <https://www.lemkininstitute.com/red-flag-alerts-1/red-flag-alert-for-genocide---azerbaijan---update-3>
26. Lemkin Institute for Genocide Prevention, Red Flag Alert for Genocide - Azerbaijan - SOS – ARTSAKH, Released 19 September 2023, https://www.lemkininstitute.com/_files/ugd/9bc553_e74c06e349e94e348c0a95bfd3607475.pdf .
27. Lemkin Institute for Genocide Prevention, Red Flag Alert for Genocide – Azerbaijan,2023, September 22, SOS Alert - Artsakh #2, https://www.lemkininstitute.com/_files/ugd/391abe_3d132b38df19467099ef7701a2be466a.pdf
28. Lemkin Institute for Genocide Prevention, Red Flag Alert for Genocide - Azerbaijan in Armenia, November 1, 2023, <https://www.lemkininstitute.com/red-flag-alerts/red-flag-alert-for-genocide---azerbaijan-in-armenia> .
29. Lemkin Institute for Genocide Prevention, Red Flag Alert for Genocide - Azerbaijan - Update 3, <https://www.lemkininstitute.com/red-flag-alerts-1/red-flag-alert-for-genocide---azerbaijan---update-3>.
30. Nagorno-Karabakh: Reaffirming the obligation to protect cultural goods, UNESCO proposes sending a mission to the field to all parties, “UNESCO”, 20 November 2020, <https://en.unesco.org/news/nagorno-karabakh-reaffirming-obligation-protect-cultural-goods-unesco-proposes-sending-mission>.
31. Nagorno-Karabakh: The Mystery of the Missing Church. “BBC News”, 26 March 2021, <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-56530604>.
32. Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Humanitarian consequences of the conflict between Armenia and Azerbaijan / Nagorno-Karabakh conflict, Resolution 2391 (2021), <https://pace.coe.int/en/files/29483/html>.
33. Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. UNESCO, The Hague, 26 March 1999.
34. Situation in the Nagorno-Karabakh conflict zone UNESCO statement, “UNESCO”, 09 October 2020, <https://en.unesco.org/news/situation-nagorno-karabakh-conflict-zone-unesco-statement>.
35. Speech by Armine Tigranyan in the European Parliament, 24.01.2024, https://www.youtube.com/watch?feature=shared&fbclid=IwAR2Thn7_muvOoJnL3KJxLs_YUFpXYcY53R1meS5AQ0iowjf-tw6OmwRD0Tg&v=MjJgZgq4guY
36. Statement on the protection of historical and cultural heritage in the territories of Azerbaijan occupied by Armenia, ICOM Azerbaijan,01 October 2020, <http://icomaz.az/en/news10123>.
37. UN Security Council resolution 822 (1993) / adopted by the Security Council at its 3205th meeting, on 30 april 1993, <http://unscr.com/files/1993/00822.pdf> .
38. UN Security Council resolution 853 (1993) / adopted by the Security Council at its 3259th meeting, on 29 July 1993, <https://digitallibrary.un.org/record/170257#:~:text=Condemns%20the%20seizure%20of%20the,and%20complete%20withdrawal%20of%20the>.
39. UN Security Council resolution 874 (1993) / adopted by the Security Council at its 3292nd meeting, on 14 October 1993, <https://digitallibrary.un.org/record/174420>.

40. UN Security Council resolution 884 (1993) / adopted by the Security Council at its 3313th meeting, on 12 November 1993, <https://digitallibrary.un.org/record/176731>.

2. Հոդվածներ

41. **Ambartsumian Ye.**, Why Armenian Cultural Heritage Threatens Azerbaijan’s Claims to Nagorno-Karabakh: “Hyperallergic”, February 28, 2021, <https://hyperallergic.com/614619/why-armenian-cultural-heritage-threatens-azerbajians-claims-to-nagorno-karabakh/>.
42. **Avagyan A.**, A Brief Review of Cultural Heritage Violations in Nagorno-Kharabakh (Artsakh) in September-November of 2020, 30 November, 2020, <https://icom-armenia.mini.icom.museum/a-brief-rewiev-of-cultural-heritage-violations-in-nagorno-kharabagh-artsakh-in-september-november-of-2020>.
43. **Dujarric S.**, Statement attributable to the Spokesman for the Secretary-General on the Nagorno-Karabakh conflict, UN, 27 September 2020, <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2020-09-27/statement-attributable-the-spokesman-for-the-secretary-general-the-nagorno-karabakh-conflict>.
44. **Khatchadourian L., Smith A.**, The US can help prevent the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh. Here’s how: “Medium”, <https://medium.com/cornell-university/the-us-can-help-prevent-the-destruction-of-cultural-heritage-in-nagorno-karabakh-heres-how-b809b87a5e79>.
45. **Maghakyan S.**, Cultural Desecration Is Racial Discrimination, A recent International Court of Justice decision regarding Azerbaijan’s actions in Nagorno-Karabakh could offer protection to threatened cultural heritage sites around the world, FP, 13 January 2022, <https://foreignpolicy.com/2022/01/13/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-cultural-desecration-is-racial-discrimination/>.
46. **Nazaretyan H.**, Artsakh’s Cultural Heritage Under Threat, “EVN Report”, 8 May 2021, <https://evnreport.com/spotlight-karabakh/artsakh-s-cultural-heritage-under-threat/>.
47. **Weiss D., Hollein M.**, Statement from The Met on Armenian Cultural Heritage Sites, <https://www.metmuseum.org/press/news/2020/statement-about-armenian-cultural-heritage>.
48. Another manifestation of Azerbaijani religious and national “tolerance” in the churches of Tsakuri and Togh, “Monument Watch”, 20 April 2022, <https://monumentwatch.org/en/alerts/another-manifestation-of-azerbaijani-religious-and-national-tolerance-in-the-churches-of-tsakuri-and-togh/>.
49. Azerbaijan at UNESCO, Telegram, 2023, November 7, https://t.me/zangezurvavtonomia/47377?fbclid=IwAR3RG6rFlp50szmUQK7KiX0jW3Mtg-mOnE_6VwmpCcGwINrc4ohDeQTBxQ.
50. Azerbaijan Claims that Dadivank Monastery Belongs to Udi Cultural Heritage, “Monument Watch”, 15 May 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-claims-that-dadivank-monastery-belongs-to-udi-cultural-heritage/>.
51. Azerbaijan destroyed St. Mokhrenes. Sargis Church, “Monument Watch”, 25 October 2022, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-destroyed-the-church-of-surb-sargis-in-mokhrenes-village/>.

52. Azerbaijan is planning to declare Shushi the “cultural center of the Turkic world, “Monument Watch”, 20 October 2022. <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-is-planning-to-declare-shushi-cultural-center-of-the-turkic-world/>.
53. Azerbaijan proposes to include Shushi in The Creative Cities Network, “Monument Watch”, 18 November 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-proposes-to-include-shushi-in-the-creative-cities-network/>.
54. Azerbaijan Removes Cross from Vankasar Church, “Monument Watch”, 10 February 2024, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-removes-cross-from-vankasar-church/> .
55. Azerbaijan Toppled the Cross in Stepanakert, “Monument Watch”, 19 November 2023, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-toppled-the-cross-in-stepanakert/>.
56. Azerbaijan Turns the Historical Layers of the 19th-Century Meghretsots Surb Astvatsatsin Church of Shushi into a Garbage Heap, “Monument Watch” 24 November 2023, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-turns-the-historical-layers-of-the-19th-century-meghretsots-surb-astvatsatsin-church-of-shushi-into-a-garbage-heap/> .
57. Azerbaijan’s Destruction of the Spring-Monument in Aghanus Village, Kashatagh Region, “Monument Watch”, 15 November 2023, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbajians-destruction-of-the-spring-monument-in-aghanus-village-kashatagh-region/>.
58. Azerbaijanis Destroyed Shushi's Green Hour, the Dome and Bell Tower of St. Hovhannes the Baptist Church, “Monument Watch”, 4 June 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijanis-destroyed-the-dome-and-bell-tower-of-the-kanach-zham-church/> .
59. Church and Memorial Desecration in Post-ceasefire Nagorno Karabakh, “Medium”, 25 November 2020, <https://medium.com/dfrlab/church-and-memorial-desecration-in-post-ceasefire-nagorno-karabakh-87ece968af3f>.
60. Destruction of the Bust of Armenak Khanperyants and MIG-17 Fighter Jet in Mets Tagher Village, “Monument Watch”, 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-bust-of-armenak-khanperyants-and-mig-17-fighter-jet-in-mets-tagher-village/>.
61. Destruction of the Cemetery and Khachkars in Lachin, “Monument Watch”, 18 May 2023, <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-cemetery-and-khachkars-in-lachin/>.
62. Destruction of the cemetery of Syghnakh, “Monument Watch”, 9 June 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-cemetery-of-syghnakh/> .
63. Destruction of the Memorial Devoted to the Genocide Victims in Shushi, “Monument Watch”, 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-memorial-devoted-to-the-genocide-victims-in-shushi/>.
64. Destruction of the Memorial to the Soldiers in Hadrut, “Monument Watch”, 23 June 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-memorial-to-the-soldiers-in-hadrut/>.
65. Destruction of the Park of Sculptures of the State Museum of Fine Arts in Shushi, “Monument Watch”, 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-park-of-sculptures-of-the-state-museum-of-fine-arts-in-shushi/> .
66. Getty Trust Statement on the Need to Protect Armenian Cultural Heritage, “Getty Trust”, 19 November 2020, <https://blogs.getty.edu/iris/getty-trust-statement-on-the-need-to-protect-armenian-cultural-heritage>.
67. Guseyn-zade, Rena, Facebook, 2021, <https://www.facebook.com/rena.quseynzade/posts/3443529142348890> .
68. Лавров сообщил, что статус Карабаха определят после прояснения прав жителей региона, «ТАСС», 12 ноября 2020,

- https://tass.ru/politika/9984801?utm_source=smithsonianmag.com&utm_referrer=smithsonianmag.com.
69. Krivosheev Kirill, 2020, <https://archive.is/PkeTz>.
 70. MEPs call on EU leaders to take steps towards protection of Armenian cultural and religious heritage in Nagorno Karabakh, “Public Radio of Armenia”, 15 March 2024, <https://en.armradio.am/2024/03/15/meps-call-on-eu-leaders-to-take-steps-towards-protection-of-armenian-cultural-and-religious-heritage-in-nagorno-karabakh/>.
 71. New Azerbaijani attempts to present Shushi as the cultural and spiritual center of the Muslim world and accusations against the Armenian Church from Baku and Shushi, 31 October 2022, <https://monumentwatch.org/hy/alerts/շուշի-նրպես-մահմեդական-աշխարհի-մշակ/>.
 72. Nikol Pashinyan, Emmanuel Macron, Charles Michel and Ilham Aliyev hold remote meeting, “The Prime Minister of the Republic of Armenia”, 04 February 2022, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2022/02/04/Nikol-Pashinyan-video-conference/>.
 73. On a new attempt of Azerbaijan to declare the monastery of Surb Khach in Vank village of Hadrut as Albanian-Udi, “Monument Watch”, 11 August 2022, <https://monumentwatch.org/en/alerts/on-a-new-attempt-of-azerbaijan-to-declare-the-monastery-of-surb-khach-in-vank-village-of-hadrut-as-albanian-udi/>.
 74. RA MFA Spokesperson Anna Naghdalyan, January 12, 2021, https://twitter.com/naghdalyan/status/1348922661318103040?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1348922661318103040%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1&ref_url=%3A%2F%2Fyerkirmedia.am%2Fhy%2Farticle%2F2021%2F01%2F12%2F31680.
 75. Sparapet's monument was desecrated in Shushi, “Yerkir Media”, 2020, <https://yerkirmedia.am/hy/article/2020/11/18/27728>.
 76. The alienation of the historical Armenian identity of the city of Hadrut in Artsakh and the creation of a new "Azerbaijani identity", “Monument Watch”, 2021, <https://monumentwatch.org/hy/alerts/արցախի-հաղրութ-քաղաքի-պատմական-հայկա/>.
 77. The Church of the Holy Savior in Talish, “Monument Watch”, 2021, <https://monumentwatch.org/en/monument/the-church-of-the-holy-savior-in-talish/>.
 78. The destruction of the Grigori Gabrielyantsi State Museum of Geology in Shushi, Ararathau Telegram, 2021, <https://t.me/ararathau/9676>.
 79. The Illegal Restorations of the Church of Saint Ghazanchetsots in Shushi, “Monument Watch”, 15 May 2021, <https://monumentwatch.org/en/alerts/illegal-reconstruction-of-the-surb-ghazanchetsots-church-in-shushi/>, (մուտք՝ 12.06.2024).
 80. Udi propaganda at the Church of Surb Yeghishe in Mataghis village, “Monument Watch”, 2022, <https://monumentwatch.org/en/alerts/udi-propaganda-at-the-church-of-surb-yeghishe-in-mataghis-village/>.
 81. WMF Statement on Safeguarding Cultural Heritage in Nagorno-Karabakh, “WMF”, 15 November 2020, <https://www.wmf.org/blog/wmf-statement-safeguarding-cultural-heritage-nagorno-karabakh>.
 82. Ադրբեջանը միջազգային հարթակներում շարունակում է հակահայ հռետորաբանությունը, «Monument Watch», 14 հոկտեմբերի 2022, <https://monumentwatch.org/hy/alerts/ադրբեջանը-շարունակում-է-հակահայ-հռետ/>:

83. Առաջին լրատվական ալիք, Հռոմի պապը հանդես է եկել ի պաշտպանություն Լեռնային Ղարաբաղի վանքերի, 2023, հոկ.15, <https://www.1lurer.am/hy/2023/10/15/1/1013839?fbclid=IwAR2Ijx6NTL5qH4PW-FG8gMADEfvTqzrsprHPmYgMR1AAfF07SGVa7dOvAks>
84. Ավստրիայում ՀՀ դեսպանություն, Ավստրիայի խորհրդարանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի դեմ Ադրբեջանի կողմից իրականացված էթնիկ զտումը դատապարտող բանաձևի ընդունում, 2023 թ. հոկ. 19, <https://austria.mfa.am/hy/news/2023/10/19/ավստրիայի-խորհրդարանի-կողմից-լեռնային-ղարաբաղի-ժողովրդի-դեմ-ադրբեջանի-կողմից-իրակա-նացված-էթնիկ-զտու/12228>
85. Արևմտյան Հայաստանի պետական հեռուստատեսություն, The text of the resolution of the French Senate on Artsakh, Հունվարի 17, 2024, https://westernarmeniavt.com/en/politics_wa/the-text-of-the-resolution-of-the-french-senate-on-artsakh/.
86. **Ժամակոչյան Ա., Աթանեսյան Ա., Հարությունյան Գ.** և այլք, Ադրբեջանի հակահայկական տեղեկատվական համակարգը, Եր, «Նորավանք» ԳԿՀ, 2009, էջ 21, <http://www.noravank.am/upload/pdf/book.pdf>.
87. Լավրովն ակնկալում է, որ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն ակտիվ կլինի ԼՂ-ում մշակութային կոթողների պահպանման գործում, «Արմենպրես», 21 նոյեմբերի 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1035561.html>.
88. Ֆրանսիան պատրաստ է լիակատար աջակցել ԼՂ-ի մշակութային և կրոնական ժառանգության պաշտպանությանը. Մակրոն, «Արմենպրես», 20 նոյեմբերի 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1035424.html>.

REFERENCES

1. Adrbejanë mijazgayin hart'aknerum sharunakum e hakahay hrretorabanut'yunë, "Monument Watch", 14 hoktemberi 2022. **(In Armenian).**
2. Arrajin Iratvakan alik', Hromi papy handes e yekel i pashtpanut'yun Lerrnayin Gharabaghi vank'eri, 2023, hok. 15. **(In Armenian).**
3. Avstriayum HH despanut'yun, Avstriayi khorhrdarani koghmits' Lerrnayin Gharabaghi zhoghovrdi dem Adrbejani koghmits' irakanats'vats et'nik ztummy datapartogh banadzevi yndunum, 2023 t'. hok. 19. **(In Armenian).**
4. Arwmtyan Hayastani petakan herrustatesut'yun, The text of the resolution of the French Senate on Artsakh, Hunvari 17, 2024. **(In Armenian).**
5. Zhamakoch'yan A., At'anesyan A., Harut'yunyan G. yev aylk', Adrbejani hakahaykakan teghekatvakan hamakargë, Yer., "Noravank" GKH, 2009, ej 21. **(In Armenian).**
6. Lavrovn aknkalum e, vor YUNESKO-n aktiv klini LGH-um mshakut'ayin kot'voghneri pahpanman gortsum, "Armenpres", 21 noyemberi 2020. **(In Armenian).**
7. Fransian patrast e liakatar ajakts'el LGH-i mshakut'ayin yev kronakan zharrangut'yan pashtpanut'yany. Makron, "Armenpres", 20 noyemberi 2020. **(In Armenian).**
8. Lavrov soobshchil, chto status Karabakha opredelyat posle proyasneniya prav zhitaley regiona, "TACC", 12 noyabrya 2020, **(In Russian).**